

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI**

**BOSNA VE KOSOVA SAVAŞLARI ESNASINDA ÖNE
ÇIKAN KRİZ ZAMANI FETVALARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMİR KASAMI

İSTANBUL, 2023

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI**

**BOSNA VE KOSOVA SAVAŞLARI ESNASINDA ÖNE
ÇIKAN KRİZ ZAMANI FETVALARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**EMİR KASAMI
YU220111038**

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Tuba Hacer Korkmaz**

İSTANBUL, 2023

25.07.2023

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Temel İslam Bilimleri tezli yüksek lisans programı öğrencisi 220111038 numaralı **Emir KASAMI**'nın hazırladığı "Bosna ve Kosova Savaşları Etnasında Gündem Olan Kriz Zaman Fetvaları" konulu Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 25.07.2023 Salı günü saat 13.00'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulüne Oy Çokluğu/Oy Birliği** ile karar verilmiştir.

Tez adı değişikliği yapılması halinde: Tez adının Bosna ve Kosova Savaşları Etnasında Öne Çıkan Kriz Zamanı Fetvaları şeklinde değiştirilmesi uygundur.

	Jüri Üyesi	Karar
1.	Dr. Öğr. Üyesi Tuba Hacer KORKMAZ (Danışman)	Kabul
2.	Dr. Öğr. Üyesi Hatice BOYNUKALIN ŞENKARDEŞLER	Kabul
3.	Dr. Öğr. Üyesi Üveys ATEŞ	Kabul
4.
5.
6.	(İkinci Danışman)*.....

*2. Danışman varsa doldurulması gerekmektedir.

ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahriyat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağılı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Emir Kasami

BOSNA VE KOSOVA SAVAŞLARI ESNASINDA ÖNE ÇIKAN KRİZ ZAMANI FETVALARI

Emir Kasami

ÖZET

Balkan coğrafyasının önemli iki ülkesi olan Bosna Hersek'te 1992-1995 ve Kosova'da 1998-1999 yılları arasında bölgenin çoğunluk nüfusunu oluşturan Müslümanlara yönelik tüm dünyanın şahit olduğu iki savaş yaşandı. Savaştan daha ziyade toplu bir kıyım hüviyetindeki bu katliamlarda bölge Müslümanlarının yaşadığı dini, hukuki, siyasi, sosyal, ekonomik pek çok kriz/olağanüstü durum cereyan etti. Başta Balkan coğrafyasının alimleri olmak üzere birçok alim ve kanaat önderi, savaş sebebiyle gündem olan zor zaman meselelerine cevap bulmak için gayret sarf ettiler.

Bu çalışma, belirtilen zaman aralığında ve coğrafyada savaşın oluşturduğu koşullara yanıt olarak ortaya çıkan fikhî üretimin tespitini arka planı ile birlikte ortaya koymaktadır. Netice, canlı ve dinamik bir ilim olan fıkhnın sorun çözmedeki ve toplumsal hareketlilik ve değişimdeki konumunu belirgin bir şekilde ifade etmektedir.

Anahtar kelimeler: Balkanlar, Bosna Hersek, Kosova, Fetva, Savaş, Kriz Zamanları

CRISIS TIME FATWAS THAT ARE ON THE AGENDA DURING BOSNIA AND KOSOVO WARS

Emir Kasami

ABSTRACT

Between the years of 1992- 1995 and 1998 – 1999 the countries of Bosnia Herzegovina and Kosovo respectively went through war, these two geographically important countries in Balkan area with a population of which the majority is Muslim, went through wars that the whole world witnessed. In these massacres, which were more like a mass murder, Muslims went through religious, judicial, political, social and economic crisis. A lot of effort was made by worldwide scholars and Balkan scholars as well to find answers for the difficult consequences that were part of the war agenda. These wars that took part at the end of twentieth century, were an important breaking point for both world history and Muslims in particular. As it pertains to the questions, problems, and the fatwas that emerged during the process no academic study is to be found upon that. This sort of work, scattered historical data, especially from the perspective of fiqh will give a complete meaning to the issue. The discussions that took part during the process of the war, of which the effects are still present will contribute a lot to the field of social research. Fiqh as a living and dynamic science will clearly disclose its position toward problem solving in social mobility as well as change. During a long period of emergency, the scholars' fiqh solutions will make a valuable contribution to the literature for the questions that pertain to all areas of life of the Muslims of the region and the questions that may not have been on the agenda before. According to these reasons, the chosen topic on this thesis will have importance and originality.

Keywords: Balkan, Bosna i Hercegovina, Kosovo, Fatwa, War, Crisis Time

ÖNSÖZ

Son dönemlerde, Balkanlarda İslam tarihi hakkında birçok araştırmalar yapılmış, makaleler yazılmış ve değişik düşünceler ortaya atılmıştır. Biz de bu çalışmada, Bosna ve Kosova savaşları esnasında gündem olan kriz zaman fetvaları üzerinde durmaya çalışacağız. Bu konuyu seçmemin sebebi, yakın dönem Balkan tarihinin kriz dönemlerindeki dini reaksiyonunu fıkıh literatürü üzerinden aşikâr kılma arzumdur. Böylesi bir girişimin benim ele aldığım örneklem üzerinde daha önce çalışılmamış olması entelektüel arzumu artırarak bu arzuyu somut bir çalışmaya dönüştürmemi sağladı. Çalışma esnasında öngördüğüm gibi kaynak yetersizliği araştırma sürecimi yavaşlatmış olsa da kıymetli danışmanımın yol göstericiliği ile bu zorlukları aşarak çalışmamı tamamlamış bulunuyorum.

Çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Balkanlar, tarihinden coğrafyasına, etnik ve kültürel yapısından ekonomisine kadar çeşitli açılardan ele alınmıştır. Ayrıca, bölgenin jeopolitik konumu da önemli bir vurguyla dile getirilmiştir. Bu bağlamda, Balkanlar'ın karmaşık ve çok yönlü bir yapıya sahip olduğu ve bu faktörlerin bölgenin gelişimi ve siyasi durumu üzerinde etkili olduğu incelenmiştir.

İkinci bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki hakimiyeti, Balkanların Müslüman olması, Osmanlı hakimiyetinin bitişinin ardından bölge ve Müslümanlarının durumu, Sırp-Arnavut-Boşnak kimlik çatışması ve Yugoslavya'nın kuruluşundan dağılmasına kadarki tarihi konular işlenmiştir.

Bosna ve Kosova savaşları esnasında gündem olan kriz zamanı fetvalarını konu alan üçüncü bölümün yazılması zorlu bir araştırma sürecini gerektirmiştir. Bu zaman zarfında detay bilgileri içeren ilgili dökümanlara erişmek için Bosna Hersek'te ve Kosova'da uzun bir süre kalmam icap etmiş, neticesinde daha çok Boşnakça olan gerekli arşiv kayıtlarına, şahsiyetlere ve diğer ilgili verilere ulaşılmıştır. Bu kapsamda Bosna Hersek ve Kosova Cumhuriyeti İslam Dini Birliği'nin yapmış olduğu çalışmalar tek tek analiz edilmiş, aynı zamanda kriz bölgelerinde yaşanan olaylar tespit edilmiş ve bu

olaylarda yer alan şahıslarla yapılan görüşmeler neticesinde ulaşılan kayıt, tespit ve değerlendirmeler yazma sürecinde kullanılmıştır.

Akademik bir üretim için gerekli süreç, içerisinde birçok zorluğu barındırmaktadır. Birçok araştırmacının hevesle başladıkları üretim sürecini yarıda bırakarak çalışmalarını tamamlamaktan vazgeçtikleri vakidir. Benim de bu süreçte böylesi bir tecrübeye yaklaştığım zamanlar oldu. Ancak konuya dikkatimi çeken kıymetli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Tuba Hacer Korkmaz'ın bu zorlu süreci atlatmamda önemli desteği oldu. Kendisine tezin başından beri sunduğu destek ve akademik katkılar için can-ı gönülden teşekkür ederim.

Ayrıca çalışmamı tamamlarken desteklerini gördüğüm Prof. Dr. Husein Rizai'ye ve Dr. İshak Şerifi'ye müteşekkirim. Bosna Hersek ve Kosova'da yaşayan kardeşlerime de ayrıca teşekkür ediyorum. Çalışmamı tamamlarken her daim desteklerini hissettiğim sevgili anne-babama ve abilerime de şükranlarımı sunarım. Son olarak tamamlanmış metnimin üzerinde birlikte çalışarak görüş ve önerilerinden yararlandığım Halil İbrahim İşliyen'e ve Selen Seçer'e de teşekkür ediyorum.

İstanbul 2023

Emir Kasami

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
1. BALKANLAR.....	4
1.1. BALKANLAR KISA TARİHİ.....	4
1.2. BALKANİZASYON	6
1.2.1. Balkan Ülkeleri.....	8
1.2.2. Balkanların Jeopolitik Önemi	9
1.2.3. Demografik Özellikler.....	11
1.2.4. Etnik Yapı ve Azınlıklar	11
1.2.5. Ekonomi	13
İKİNCİ BÖLÜM.....	16
2. OSMANLI DÖNEMİ VE SONRASINDA BALKANLAR.....	16
2.1. OSMANLI DÖNEMİNDE BALKANLAR.....	16
2.1.1. Osmanlıların Balkanlardan Çekilmesi.....	18
2.1.2. Bosna-Hersek'in Avusturya - Macaristan Tarafından İşgali ve "Halk Meclisi"nin Oluşumu.....	18
2.1.3. Sırp Bulgar Balkan Savaşları (1908-1914).....	20
2.2. OSMANLI SONRASI BALKANLAR	22
2.2.1. Yugoslavya	22
2.2.1.1. Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Yugoslavya'nın Kurulması..	23
2.2.1.2. İkinci Dünya Savaşı Döneminde Yugoslavya	25
2.2.1.3. AVNOJ (Yugoslavya Anti Faşist Ulusal Kurtuluş Komitesi)	27
2.2.1.4. Komünist Rejimler Dönemi (1945–1990)	30
2.2.1.5. Yugoslavya'nın Kominform'dan Çıkarılması	31
2.2.1.6. Yugoslavya'nın Parçalanması	32
2.3. KİMLİK ÇATIŞMALARI	33
2.3.1. Sırp-Boşnak Kimlik Çatışmaları	33
2.3.2. Sırp-Arnavut Kimlik Çatışmaları.....	36
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	40
3. BOSNA VE KOSOVA SAVAŞLARI ESNASINDA ÖNE ÇIKAN KRİZ ZAMAN FETVALARI.....	40

3.1. MÜSLÜMANLARIN SAVAŞ ESNASINDAKİ KONUMLARI	40
3.1.1. İslami Kurumlar	44
3.1.2. Savaşta Kadınlar ve Çocuklar.....	49
3.1.3. Dışarıdan Gelen ‘Yeni’ İslami Akımlar	50
3.2. FETVALAR.....	53
3.2.1. Savaş Esnasında Namaz.....	59
3.2.2. Oruç	62
3.2.3. Kurban	62
3.2.4. Cihad.....	64
3.2.5. Tecavüz ve Kürtaj	76
SONUÇ.....	80
KAYNAKÇA	83
EKLER.....	92

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser/yer
a.g.e.	Adı geçen eser
a.y.	Yazara ait son zikredilen yer
b.a.	Eserin bütününe atıf
BİK	Bashkësia Islame e Kosovës (Kosova İslam Birliği)
BH	Bosna Hersek
BM	Birleşmiş Milletler
bkz.	Bakınız
bkz.: aş.	Eserin kendi içinde aşağıya atıf
bkz.:yuk.	Eserin kendi içinde yukarıya atıf
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	TDV İslâm Ansiklopedisi
FSK	Forca e Sigurisë së Kosovës (Kosova Güvenlik Güçleri)
RTK	Radio Televizioni i Kosovës (Kosova Radyo Televizyon)
s.	Sayfa/sayfalar
t.y.	Basım tarihi yok
UÇK	Ushtria çlirimtare e Kosoves (Kosova Özgür Ordusu)
v.d.	Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
y.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Kosova ve Bosna savaşları Balkanlarda büyük sosyolojik, etnik ve kültürel değişimlere neden olmuştur. Savaşlar, Balkanlardaki Müslüman toplumların yaşadığı zorluklarla ve acılarla dolu bir dönemi temsil eder. Bu savaşlar sırasında, bölgedeki sosyolojik ve etnik dengeler altüst olmuş, toplum içerisinde derin bölünmeler ve çatışmalar yaşanmıştır. Bu durum, fıkıh ilminin de dikkate alması gereken yeni sorunlar ve meseleler ortaya çıkarmıştır.

Balkanlarda yaşayan Müslüman kesim, savaşlar sırasında karşılaştığı olaylara ya da ortaya çıkan durumlara ilişkin fetvalar aramış ve ilgili şahsiyetlerden yol gösterici hükümler talep etmiştir. Bu talep, fıkıh ilmi otoritelerinin bu sorunlara cevap aramasını, içinde bulunulan şartların göz önüne alınmasını ve nihayetinde fetva vermesini gerektirmiştir. Bu fetvalar, o dönemdeki acil durumların ve şartların bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve bölgedeki Müslümanlar için yönlendirici bir rol oynamıştır. Bu araştırmanın konusu da Balkanlardaki Müslümanların tecrübe ettikleri olağanüstü koşullar ve bu koşulların sebebiyet verdiği fikhî üretimdir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı, Kosova ve Bosna savaşları sırasında ortaya çıkan sosyolojik, etnik ve kültürel değişimleri inceleyerek bu dönemde verilen fetvaları derlemek, analiz etmek ve literatüre kazandırmak olarak özetlenebilir. Böylece bölgedeki Müslüman toplumların şartlarını ve yaşadıkları zorlukları anlamak, fetva verme sürecini incelemek ve değişen koşullarla birlikte yeni fetvaların ortaya çıkmasını değerlendirmek mümkün olacaktır. Ayrıca, Türkçe veya diğer dillerde bu fetvaları bir araya getiren ve fikhî açıdan değerlendiren herhangi bir çalışma bulunmaması, bu araştırmanın gelecekte yapılacak çalışmalara öncü olma potansiyelini artırmaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma sürecinde Türkçe ve diğer dillerde yazılmış kitaplar, makaleler, tezler, arşiv belgeleri, görgü tanıklarının beyanları gibi zengin bir dökümantasyona müracaat edilmiştir. Söz konusu savaşları incelemek için literatür taraması yapılmış ve çeşitli yöntemlerden yararlanılmıştır. Bu çalışmanın kaynağı olan belgelerde tarihsel veri analiz yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca farklı kaynaklardaki bilgileri karşılaştırmak, bunların referanslarını tespit etmek ve diğer metin tetkik ve tenkit yöntemler kullanılmak suretiyle verilerin sıhhati mümkün mertebe saptanmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra, gündem olan fetvaların taalluk ettiği hususlar fıkıh kaynaklarındaki ilgili konu başlıklarına irca edilerek bunların fikhî değerlendirmesi yapılmıştır. Böylece Balkanlardaki savaşlar sırasında gündem olan soru ve sorunlar, bunlara ilgili kişi veya kurumların verdiği cevaplar yani fetvalar, bu fetvaların hangi şer'î delil ve maksatlara dayandığı gibi fetva ve fıkıh tarihi açısından önemli verilerin gün yüzüne çıkarılmasına çalışılmıştır.

Araştırmanın Kaynakları

Bu çalışmanın ele aldığı dönem kaotik bir kriz bir dönemidir. Dolayısıyla böylesi bir dönemde yazılı kaynakların oluşturulmasının, oluşturulsa da bunlara ulaşmanın zorluğu açıktır. Böylesi bir ortamda olan biteni, kayıt altına almanın ve yazı malzemelerine ulaşmanın genellikle pek mümkün olmadığı yoğun sıcak savaş döneminde görgü tanıkları önemli bir kaynak mesabesinde. Bu nedenle, elimizdeki çalışmanın kaynakçası da çoğunlukla kısıtlı yazılı belgeler, yazılı ve sözlü arşiv malzemelerinden oluşmuştur. Bu dönemde yaşamış ve olaylara tanıklık etmiş kişiler her ne kadar önemli birer bilgi kaynağı olsa da çeşitli sebeplerle veri toplamada farklı zorluklarla karşılaşıldığını söylemek mümkündür. Bu zorluklar arasında ulaşılan kişiler arasından birçoğunun savaş günlerini hatırlamak istememesi, bundan ötürü konuşmayı reddetmesi, konuşmayı kabul eden bazı kişilerin de isimlerini vermek istememesi bulunmaktadır.

İsimlerinin yayımlanmasını kabul edenler arasında geçmişte imam olup şimdi FSK Kosova Silahlı Kuvvetleri'nde rütbeli asker olarak vazife yapan Agim Gashi, Kosova İslam Birliği Diaspora Müdürü Ekrem Simnica, emekli imam Hasan Glamocak, emekli imam Becir Mastrovac, Džindići cemaatinde imam Niyaz Keso, emekli Boşnakça öğretmeni Pakiza Demiroviç bulunmaktadır. Bu kişiler, çalışmanın bilgi toplama sürecine katkıda bulunan ve kendileriyle röportaj yaptığımız tanıklardandır.

Savaş sırasında birçok kütüphanenin yakıldığı veya yıkıldığı ve mevcut yazılı belgelerin birçoğunun kaybolduğu gerçeği özellikle belirtilmesi gereken bir husustur. Ancak çalışmada, kısıtlı yazılı belgelerden Preporod Dergisi ve Glasnik Dergisi kaynak olarak kullanılmıştır. Bu dergiler, döneme ilişkin yazılı kaynakları içermekte ve araştırma için önemli bir referans oluşturmaktadır.

Ayrıca, görsel arşiv olarak da bazı belgeseller çalışmaya eklenmiştir. Bunlardan “Medreseja Alauddin shtëpi e Zotit dhe e kombit (Allah ve Millet Evi Alauddin Medresesi)” adlı belgesel filmi (2002) ve “Personale me mysafir Naim Ternava” isimli televizyon programı (2021), döneme ilişkin görsel kaynaklar sağlamakta ve araştırmanın görsel materyallerle desteklenmesine katkıda bulunmuştur. Belgeseller, olaylara tanıklık etmiş insanların anlatımları ve arşiv görüntüleri içermektedir. Bu kaynaklar, araştırmanın bilgi toplama sürecinde önemli bir rol oynamış ve savaş dönemine ilişkin sınırlı olan belge ve materyalleri değerlendirmeye ve derinleştirmeye olanak sağlamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BALKANLAR

Bu bölümde Balkanlar; tarihi, coğrafi, etnik ve kültürel yapısı ve ekonomik ve jeopolitik konumuyla detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir. Balkanların karmaşık ve çok yönlü bir yapıya sahip olduğu belirtilmiştir. Bu bölüm, Balkanların gelişimi ve siyasi durumu üzerinde etkili olan faktörlerin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

1.1. BALKANLAR KISA TARİHİ

Balkan ismi çoğu zaman bir dizi coğrafi, siyasi, tarihsel, kültürel, etnik, dinsel ve ekonomik ölçüte, daha sık olarak da bu unsurların bir bileşimine dayanmaktadır. Ama esasen *Balkan* sözcüğü dağ ile bağlantılıdır. Örneğin; Osmanlıca ve Türkçe sözlük onun bir dağa ya da sıradağa verilen ad olduğunu açıklamakta, bazıları bu adı ağaçlarla kaplı dağ bazıları da sık ormanlarla kaplı kayalık dağlar diye tanımlamaktadır. Balkanlık, ormanlık dağları ve engebeli araziye ifade eder. Türkiye'nin kuzeybatısında bile bugün "taşlık yer" anlamında kullanılmaktadır.¹

Bir görüş, *Balkan* adının "sık ormanlar ile kaplı sıradağ" anlamına gelen Türkçe bir sözcük olduğunu ve bu sözcüğün Türkler tarafından bölgenin sarp dağlarla kaplı olduğu için kullanıldığını ileri sürmektedir. Başka bir görüş, bölgeye Osmanlıdan önce gelmiş olan Kıpçaklar, Peçenekler ve diğer Türkmen boylarının Hazar Denizi'nin doğusundaki Türkmen stepini "Balkan Dağları"na benzeterek mezkûr dağlara *Balkan* adını verdikleri şeklindedir.²

Balkanlar veya Balkan Yarımadası, Avrupa kıtasının güneydoğu kesiminde, İtalya Yarımadası'nın doğusu, Anadolu'nun batısı ve kuzeybatısında yer alan coğrafi ve kültürel bölgedir. Bölge için "Güneydoğu Avrupa" terimi de kullanılır. Bölge, ismini batı-doğu hattı boyunca uzanan ve Bulgaristan'ı ikiye bölen sıradağlardan almıştır. Önceleri bu

¹ Todorova, Maria, *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek* (Imagining The Balkans), çev: Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 66.

² Selver, Mustafa, "*Balkanlara Stratejik Yaklaşım ve Bosna*", IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 19.

sıradağların adı olarak kullanılan Balkan kelimesi, daha sonraları tüm bölge için kullanılmaya başlanmıştır. Böylece bu ikinci sınırlamaya göre Balkan yarımadası 1.000.000 km² kadar bir yüzölçümünü kaplamakta ve aşağıda adları gösterilen ülkeleri kapsamaktadır.³

II. Filipin (MÖ 359-336) kurduğu ve oğlu Büyük İskender'in doğuya doğru genişleterek dünya imparatorluğu haline getirdiği Makedonya Krallığı, bugün artık var olmayan Yugoslavya ve Arnavutluk hariç Balkanlar'ın büyük kısmını sınırları içine almaktaydı. Balkanları milattan önce III-II. yüzyıllarda Romalılar ele geçirmişlerdir. 346 doğumlu İmparator I. Theodosios ölümünden evvel devletin egemenliğindeki toprakları iki oğlu arasında bölmesi üzerine bu bölge de ikiye ayrılmıştır. Toprakların kuzeybatı bölümü, yani bugün Hırvatistan ve Slovenya olarak bilinen bölgeler Batı Roma'da, geri kalan topraklar ise Doğu Roma İmparatorluğu'nda (Bizans) kalmıştır.⁴

Bahsedilen siyasi ayrılığı 1054 yılında dini ayrılık takip etmiştir. Dini ayrılık da kendisini Hıristiyanlığın Katolik ve Ortodoks mezhepleri şeklinde göstermiştir. Bu iki mezhep, Balkanlarda kendi hâkimiyetini temin etmek için diğeriyle sıkı bir çatışmaya girmiştir. Osmanlı Devleti tarih sahnesinde belirdikten sonra ise Ortodoksluğun hâmisi olarak Roma Katolikliğiyle çağlar boyunca mücadele etmiştir. Bu iki din bloku arasında (Katoliklik-Ortodoksluk) kalan bölgelerde bir süre Bogomilism egemen olmuş ve nihayet Boşnaklar (Bosniak, Bosnalı) başta olmak üzere bu bölge halkları Osmanlı döneminde Müslüman olmuşlardır.⁵

Siyasi ve mekânsal zaviyeden asırlar boyunca "jeopolitik kavşak" mahiyetinde bir konuma sahip olan Balkanlar, tarihi dönüşüm devirlerinin oluşturduğu sarsıntılardan en çok etkilenen bölgeler arasında bulunmuştur. Çok çeşitli milletlerin ve kültürlerin bağlantı noktasını oluşturan bu bölgenin stabilitesi, ilkin Avrupa için olmak üzere uluslararası barış açısından büyük önem taşımaktadır. Fakat, 20. yüzyılın son 25 yılında medeniyetin doğumunun atfedildiği Avrupa'da Bosna Savaşı esnasında en başta Birleşmiş Milletler

³ Karpat, Kemal, TDV İslam Ansiklopedisi, 'Balkanlar' maddesi, cilt: 5, İstanbul, 1992, s. 25-32.

⁴ Bkz., İbrahimi, Nexhat, "İslami në Trojet İliro Shqiptare gjatë Shekujve", Logos-a, Üsküp, 1999, s.108.

⁵ Karpt, Kemal, a, g, e., s. 25-32.

olmak üzere birçok uluslararası kuruluşunun değerinin ve öneminin sorgulandığına tanıklık edilmiştir. Orta Doğu’da “Arap Baharı” örneğinde olduğu gibi küresel ve bölgesel tasarımların hayata geçirildiği bir dönemde Balkanlarda yaşanabilecek her şekilde gelişme bu zaviyeden değerlendirilmelidir.⁶ Çünkü Balkanlardaki hassas siyasi düzen, güç elde etmek isteyen küresel oyuncuların etkisine ve yönlendirmesine açık kırılmalıklar taşımaktadır. Tudor’a göre; Balkanların kompleks yapısı, insanları, etnik çeşitliliği, dilleri, kültürleri ve diğer birçok özellikleri, Balkanların dünyadaki eşsiz yerini kanıtlamaktadır.⁷

1.2.BALKANİZASYON

20. asrın başlangıcında “Balkan” kelimesi salt coğrafi bir anlam taşımanın ötesine geçerek kültürel ve siyasal anlamlar kazandı. Kavram bu yeni katmanlı anlamıyla Avrupa’da yaygın olarak hakaret olarak kullanılmaya başlandı. “Balkanlaşma” olarak literatüre giren bu kavram, büyük siyasi oluşumların dağılmasını ifade etmenin yanında geriliğe, kavmiyetçiliğe, ilkelik ve barbarlığa geri dönmekle aynı anlama geldi. Kavramın Avrupa’da kullanımı kendi başına Balkanların Avrupa’nın “ötekisi” olarak tanımlandığını gösterir. Zira Balkanlar ile alakalı olarak üstünde durulan nokta, orada yaşayanların uygar dünyaya ve uygar dünya için tanımlanan davranış kodlarına uyum göstermedikleridir.

Başlangıçta yalnızca coğrafi bir alanı tanımlayan “Balkan” kelimesinin ilginç bir şekilde Avrupa’da bu olumsuz manasına kavuşması ve onu belirten temel kategorik özelliğin “uyumsuzluk” olmasının ‘uygar’ dünya tarafından kabul görmesi üzerinde durulmaya değer bir husustur.⁸ Bu soru(nun) dar bir akademik bağlamdan bakılmakla anlaşılması mümkün değildir. Zira bu durum daha fazla şeyle ilgilidir. Bu sorunun dar bir akademik bağlamdan bakılmakla anlaşılması mümkün değildir. Zira mesele çok yönlüdür. Bu, I. Geçmişten gelen yetersiz coğrafi bilgilerin sebep olduğu yanlış anlamaların, II. coğrafi anlamla beliren kelimenin sonradan ideolojik, kültürel, siyasal ve

⁶ İkiel Cercis, *Mekanın Yeniden İnşası*, Editör Dergisi, Cilt 9-10, 2003

⁷ Valeriu, Tudor, “**Romania And The Security Problems In The Balkans, Balkans A Mirror of the New International Order**”, Eren Yayıncılık, 1995, s.215

⁸ Bkz; Avar, Banu, “**Hüzün Toprağı Balkanlar’dan Geleceğin Gücü Avrasya’ya Sınırlar Arasında**”, Doğan Kitap, İstanbul, 2006.

toplumsal çarpıtmalarla doldurulması ve I. Dünya Savaşı'nda kelimenin alçaltıcı anlamıyla kullanımının başlamasının, III. kelimenin tanımının kapsamına aldığı nesnelere bağımsızlaşarak özellikle 1989 yılından sonra, yeniden içeriğinin ideolojik olarak yapılandırılmasının öyküsüdür.

Yukarıdaki kısa incelemeden anlaşılacağı üzere kavram, kelimenin ilk ortaya çıktığı coğrafi anlamının dahi tartışmaya açık olduğu yerde zamanla siyasi ve kültürel anlamlarla modifiye edilerek çarpık bir şekilde ideolojik amaçlarla kullanılmıştır. Sonuç olarak zihinler Balkanlarla ilgili olarak yanlış anlam katmanları ile şekillendirilmiştir. Batı medeniyetinin beşiği olarak bilinen coğrafya bugün Avrupa'nın az gelişmiş bölgesi olarak görülüyorsa, bu durum kavramın çarpıtılması ile hedeflenen amacın gerçekleştiğinin bir kanıtıdır. Oysa 19. yüzyıla kadar Batılıların Balkanlarla alakalı bilgileri kısıtlıydı. Gazeteci Malcom,⁹ Batılıların bütün Orta Balkanlar bölgesine dair bilgisinin yakın zamana dek belli başlı yargılarla şaşılacak ölçüde sınırlı olduğunu ifade etmektedir. Balkan bölgesini gösteren Avrupa haritaları 19. yüzyılın ortalarına kadar birçok önemli kusur içeriyordu. Fakat bölge ile ilgili olarak bilgisi az olan sadece Batılılar değildi. I. Dünya Savaşı'nda Kosova'ya giden Bulgar bir coğrafyacıya göre Kosova bölgesinin kimi bölümleri neredeyse Orta Afrika'daki bir bölge kadar bilinmez ve gizemliydi. Esasında Balkanların bir Balkan ülkesinin coğrafyacısı için bile bilinmez olması o dönemin koşulları göz önüne alındığında çok şaşırtıcı değildir. Coğrafi yakınlığa ve hatta iç içe geçmişliğe rağmen kavramsal olarak bu denli yabancılığın ortaya çıkması bir zihniyet meselesidir. Çünkü Balkanlar I. Dünya Savaşı öncesine kadar uzun bir zaman için Osmanlı Avrupası olarak bilinmekteydi.

Balkanların Batı muhayyilesindeki konumu Alman bir yazar tarafından şeffaf bir şekilde resmedilmiştir. Ona göre Balkanlar, asil Batı Avrupa villasının yanında, birbirleriyle anlaşamayan ve sürekli kavga eden çeşitli halkları içeren bir barakaydı. Balkanların sınırlarının neresi olduğu üzerinde bir türlü uzlaşma sağlanamazken onun Avrupalı olmayan hüviyeti ya da Avrupalılaştırılması gerekliliği düşüncesi her zaman kabul edilmiştir. Aydınlanma Çağı'ndan sonra Balkanlar coğrafi olarak yakın, kültürel

⁹ Malcom, Noel, *Kosova*, “**Balkanları Anlamak İçin**”, Çev: Özden Arıkan, Sabah Kitapları, 1999, s. 23.

açından ise uzak olarak algılanmıştır. *History of Rome* kitabının yazarı Thomas Arnold, bölgeyi Adriyatik'in doğu sahillerini Avrupa medeniyeti ile yakın temas hâlinde olmasına rağmen daima barbar olan, dünyanın kasvetli yerlerinden bir tanesi olarak tasvir etmektedir. Geleneksel olarak coğrafi terimler nötr olagelmışse de *Balkan* terimi bu duruma istisna teşkil eder. Bulgaristan'daki dağ sırası anlamında değil de coğrafi bir bölge kastedildiğinde *Balkan* sözcüğüne açık bir şekilde önyargı ve bu önyargıya bağlı bir sürü olumsuz çağrışım eşlik etmiştir: Durağanlık, faydacılık, batıl inançlı olma gibi.¹⁰

1.2.1. Balkan Ülkeleri

Coğrafyacılar, Balkan Yarımadası'nın sınırlarını nispeten kolay bir şekilde çizerken siyasal bilimciler hangi devletlerin Balkan devleti sayılması gerektiği konusunda genellikle anlaşmamaktadır. Dolayısıyla bu konuda görüş birliği olduğunu söylemek isabetli değildir. Kimi tarihçilere göre Arnavutluk, Bulgaristan ve Romanya Balkan devletleridir. Türkiye bir Yakındoğu, Yunanistan ise bir Akdeniz ülkesi olduğundan Balkan devleti sayılamaz. Gerçekten birçok Batılı uzman Balkanlar üzerindeki araştırmalarında Yunanistan ve Türkiye'yi değerlendirmelerine dahil etmemektedir. Diğer bazı uzmanlar ise Yunanistan'ı Balkan sınırları içerisinde değerlendirip Romanya'yı Tuna ve Orta Avrupa devleti olarak kabul ederler. Hatta kimilerine göre tam anlamı ile iki Balkan devleti vardır: Bulgaristan ve Arnavutluk. Bunun sebebi bu iki devletin diğer bölgeler ile ortak sınırının bulunmamasıdır.¹¹

Coğrafi kısıtların dışında etnolojik zaviyeden Balkan Yarımadası'nın, Balkan milletlerinin oturduğu ülkeler olarak değerlendirilmesi Balkan kelimesinin karşılık geldiği coğrafi alanı yarımada'nın sınırlarını daha kuzeye kaydırabilmektedir. Bugün için konuşulacak olursa, Balkan Yarımadası; Türkiye'nin en batısı (Doğu Trakya), Bulgaristan, Yunanistan ve Arnavutluk devletleri ile bir bölüm toprakları yarımada dışında kalan Romanya ve Slovenya ile Hırvatistan dışında kalan eski Yugoslavya

¹⁰ Jezernik, "*Vahşi Avrupa...*", s.2-4

¹¹ Sander, "*Balkan Gelişmeleri...*", s.2

toprakları yani Karadağ, Sırbistan, Bosna-Hersek ve Makedonya topraklarını kapsamaktadır.¹²

1.2.2. Balkanların Jeopolitik Önemi

Siyaset bilimi perspektifinden bakıldığında, devletlerin hukuki sınırları ile jeopolitik kuşakları arasında tam bir uyum bulunmayan ülkelerde dış politikanın önemli bir uğraş olduğunu ve yakın havzalar dahilindeki dönüşümlerin iç politikayı etkileme potansiyelinin çok yüksek olduğu ifade edilmiştir. Birçok stratejist tarafından dünyanın merkezi olarak değerlendirilen Avrasya bölgesinin batı geçiş bölgesini oluşturan Balkanların günümüzde dünyanın başlıca enerji rotalarından birisi olmaya doğru ilerlediğine tanıklık edilmektedir. Ayrıca jeopolitik kuşakların hukuki sınırların ötesine geçişinin bir ülke veya bölge için bölgesel ya da küresel güç olma dinamiği imkânını taşıdığına da altı çizilmelidir.¹³

Bilhassa sınırların dil, din yahut tarihi süreç gibi ölçütlere dayandırılmaksızın çizildiği, demografik ve kültürel çeşitlilik oluşturan Balkanlarda milli çıkarlar, tarihi hassasiyetler, geleceğe yönelik tasavvurlar ve bölge dışı devletlerin müdahaleleri ile çok hassas bir denge durumu oluşmuştur. Balkanlar Avrupa'nın daima jeopolitik kıymete sahip bir bölgesi olmuştur. Tarih boyunca Balkanlara hâkim olmak, “Batı” ve “Doğu” güçlerini kontrol edebilecek üstünlüklere sahip olunabileceği manasına gelmiştir.¹⁴

Bunun yanında, Balkanların coğrafyasını tasvir etmek için kullanılan “Her yandan esen rüzgârlara açık yarımada” ifadesi esasında Balkanlar'ın siyasi olarak da kaderini yansıtmaktadır. Zira Balkanlar Avrupa, Asya ve Afrika arasında geçiş yolları üzerinde yer aldığı için tarihte sayısız istilalara maruz kalmıştır. Bu ilginin ve çıkan çatışmaların, tarafların Avrupa büyük devletlerinin Asya'nın, Doğu Akdeniz'in, Afrika'nın zenginliklerine ulaşabilmek ve kendi güvenliklerini güvence altına alabilme arzusundan

¹² Yiğit, Ali, “*Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*,” Elazığ, Türkiye ve Türk Dünyası İktisadi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları: 2, Türk Dünyası Dizisi: 2, 2000, s. 151.

¹³ Bkz: Köksal, Şahin, ‘*Türkiye ve Balkanlar, Jeopolitik Bir Analiz*,’ 2. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2011.

¹⁴ Selver, *Balkanlara Stratejik Yaklaşım...*, s. 9.

doğduğu söylenebilir. Günümüzde ise enerji yolları önem kazanmıştır. Bu yolların hâkimiyetinde Balkanlar önemlidir.¹⁵

Sander, bölgede birliğin sağlanamaması ve bu toprakların işgalinin kolaylığına Avrupa diplomasisi açısından stratejik önemi de eklenince Balkanların özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren büyük güçler arasındaki çatışmaların önemli bir sahnesi haline geldiğini belirtmiştir. Tarih göstermiştir ki Balkanlara dışarıdan hâkim olan devlet, batıda Avrupa'yı, doğuda ise Rusya'yı tehdit edebilecek güce sahiptir. Tüm bu ifadeleri özetlemek gerekirse, çeşitli coğrafi, tarihi, etnik ve dini nedenlerden dolayı Balkanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü dönemleri dışında hep parçalı kalmıştır. Büyük güçlerin çıkar çatışmalarının burada yoğunlaşması bu parçalanmayı hızlandırmış ve Balkan devletleri arasındaki çatışmaları şiddetlendirmiştir. Kendi aralarında birlik ve ortak bir anlayışa ulaşamayan Balkan devletleri, büyük güçleri iki dünya savaşında takip etmiş ve her savaştan daha da parçalanmış olarak çıkmıştır.¹⁶

Balkanların Türkiye için önemine bakıldığında, T.C. eski Başbakanlarından Davutoğlu'nun, Balkanları Ortadoğu ve Kafkasya ile birlikte yakın kara havzalarının bir parçası olarak değerlendirdiği görülür.¹⁷ Ona göre Balkanlar ve Kafkaslar, bugün uluslararası ilişkiler literatüründe kullanıldığı şekliyle Avrasya ana kıtasının kuzey-güney istikametinde iki önemli geçiş bölgesini oluşturmaktadır. Türkiye, tarihi geçmişi ve coğrafi konumu itibarıyla bu yakın havzanın ayrılmaz bir parçasıdır. Türkiye'nin uluslararası arenadaki siyasi, ekonomik ve kültürel ağırlığı bu havzalardaki etkinliğine ve performansına bağlı olmaya edeceği kanaati taşınmaktadır. Hatta Türkiye'nin iç bütünlüğü bile bu havza içindeki faktörlerle doğrudan ilişkilidir. Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu'daki gelişmeleri etkileyemeyen bir Anadolu ülkesi, ne bu hassas jeopolitik alanda bütünlüğünü koruyabilir ne de dünyaya açılabilir.¹⁸

¹⁵ Akman, *Paylaşılmayan Balkanlar...*, s. 17-18.

¹⁶ Sander, *Balkan Gelişmeleri...*, s. 5.

¹⁷ Davutoğlu Ahmet, "**Stratejik Derinlik**", Küre Yayınları, İstanbul, 2010, s. 119.

¹⁸ Davutoğlu Ahmet, "**Stratejik Derinlik**", Küre Yayınları, İstanbul, 2010, s. 119.

1.2.3. Demografik Özellikler

Günümüzde Balkan Yarımadası, Türkiye'nin Avrupa toprakları ile birlikte Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Bosna Hersek, Sırbistan, Karadağ, Kosova, Hırvatistan, Slovenya, Makedonya ve Romanya'yı içermektedir. Türkiye'nin Trakya Yarımadası (23.764 km²) da Balkan Yarımadası'nda yer almaktadır. Ancak Türkiye ülke olarak bir Balkan ülkesi değildir. Balkan ülkelerinin toplam yüzölçümü 764.628 km²'dir. Bu rakam Trakya ile birlikte 788.392 km²'ye ulaşmaktadır. Dokuz Balkan ülkesinin toplam nüfusu 1995 yılında 69,4 milyon iken, 10 yıl sonra 2005 yılında 67,4 milyona düşmüştür. Bunun nedeni Balkanlar'daki sıcak çatışmalar ve bunun sonucunda yaşanan göçlerdir. Ayrıca Balkan ülkelerindeki düşük doğum oranı da nüfusun azalmasına neden olmuştur. 2008 yılında Balkanlar'da toplam yüzölçümleri 764.628 km² olan ve nüfusları 69.963.941 kişiden oluşan 11 bağımsız ülkenin bulunduğu kaydedilmiştir. ¹⁹

1.2.4. Etnik Yapı ve Azınlıklar

Balkan halklarının yapısı oldukça komplekstir. En önemli etnik gruplar; Yunanlılar, Bulgarlar, Sırlar, Hırvatlar, Slovenler, Karadağlılar, Boşnaklar, Arnavutlar, Makedonlar ve Türklerdir. Şaybak'a²⁰ göre Balkanlar'ın siyasi coğrafyasının bugünkü karmaşık yapısını yansıtan jeopolitik bölünmeler ve buna paralel olarak ulusal ve demografik özelliklerin çeşitliliği, Balkanların tarih boyunca maruz kaldığı sayısız istilanın sonucudur. Balkan coğrafyasının, özellikle de topografyasının kendine özgü karakterinin doğal bir sonucu olarak, Balkanlardaki ilişkiler her zaman rekabet ve mücadele ile karakterize olmuştur. Yerel gerilim ve sürtüşmeler, Balkanlar'daki iç istikrarsızlık ve Balkan devletlerinin daha güçlü destek için bölge dışından müttefik arayışları, bu topraklara dış müdahaleleri davet etmiştir. Bu nedenle bugün Balkan bölgesinde 10'dan fazla siyasi birimde yaşayan, en az 9-10 farklı dil konuşan ve 3 semavi dine mensup 75 milyondan fazla insan bulunmaktadır.

¹⁹ Özey, “Dünya ve Türkiye Ölçeğinde...”, s. 271

²⁰ Şaybak, “Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin...”, 2006, s 287.

Bazı Balkan ülkelerindeki azınlıklar baskılar nedeniyle etnik kimliklerini özgürce ifade edemeyeceklerinden endişe ederken, Balkan ülkelerindeki azınlıklar genel olarak tüm nüfus sayımı sonuçlarını yönetimin siyasi amaçlı manipülasyonu olarak görmekte ve sunulan resmi rakamlara güvenmemektedir. Eurostat'ın kurallarına göre, bir kişinin nüfus sayımında sayılabilmesi için ülkesinde fiilen bulunması gerekmektedir. Ancak Balkan ülkelerindeki azınlıkların bazı kesimleri, daha iyi ekonomik koşullara ulaşma umuduyla yurtdışında yaşamaktadır. Örneğin, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yapılan bir çalışmada, yaklaşık 400,000 Kosovalının daha iyi bir ekonomik gelecek umuduyla yurtdışında yaşadığı tahmin edilmektedir.

Nüfus sayımı Arnavutluk'ta siyasi açıdan da hassas bir konudur. Etnik kimlik resmi olarak beyan usulüyle kaydedileceğinden, Arnavutluk'taki bazı kişiler güney Arnavutluk'taki Yunan azınlığın olduğundan fazla gösterilebileceğinden endişe duymaktadır. Arnavutların nüfus sayımıyla ilgili başlıca endişesi, bazı Arnavutların Yunanistan'da daha kolay barınabilmek ve orada kişisel haklar elde edebilmek için kendilerini Yunan olarak kaydettirebilecek olmalarıdır. Arnavutluk Adalet Yüksek Konseyi Başkan Yardımcısı Kreshnik Spahiu'ya göre Şubat 2011'de Arnavut olarak kayıtlı 3,800 vatandaş, etnik kimliklerini Yunan olarak değiştirmiştir. Arnavutluk'taki Yunan azınlığın temsilcileri ise bunun etnik kimliğin değiştirilmesiyle ilgili olmadığını, zulüm nedeniyle daha önce Arnavut olarak kayıt yaptırmış olan Yunan kökenlilerin asıl kimliklerini yeniden kazandıklarını savunmaktadır.

Nüfus açısından dikkat çeken bir diğer Balkan ülkesi de Sırbistan'dır. Kendisini bölgenin lideri olarak gören Sırbistan, bölgede düşünülenden daha fazla Sırp yaşadığını göstermeye çalışmaktadır. Sırp yetkililerin tahminlerine göre, Sırbistan dışındaki bölge ülkelerinde yaklaşık 2,1 milyon Sırp yaşamaktadır. Hırvatistan'da daimî olarak ikamet eden Sırp'ların, toplam nüfusa oranının %2,5 ile %3,5 arasında değiştiği tahmin edilmektedir.

Bölgedeki Müslümanların durumuna bakılacak olursa, Osmanlı sonrası dönemde Balkanlarda yerleşik olarak kalan Müslüman nüfus uzun bir süre sistematik zulümlere maruz kalmıştır. Justin Mc Carthy'nin verilerine göre Balkan Savaşları öncesinde Arnavutluk hariç Osmanlı'nın Avrupa topraklarından aldığı bölgelerde 2.315.293

Müslüman yaşamaktaydı. Balkan Savaşları sonrasında bu sayı %62 azalarak 870.114'e düşmüştür. Bu süreçte 632.408 Müslüman ölmüş ve 812.771'i Anadolu'ya göç etmiştir. Osmanlı sonrası dönemde Balkanlardaki Müslümanlar zor günler yaşadı. Müslümanlara yönelik bu politikalar Balkanların etnik ve dini haritasını kökten değiştirdi. Resmi rakamlara göre bugün Balkanlardaki Müslümanların toplam sayısı 8 milyon 250 bin civarındadır. Bu rakam bölgenin toplam nüfusunun %12'sine tekabül etmektedir. Ancak Osmanlı nüfusu üzerine kapsamlı bir çalışma yapan Kemal Karpat'a göre 19. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlardaki Müslümanların oranı %43'e ulaşmıştır. Bu fark bile başlı başına Balkanlardaki Türk ve Müslüman varlığının tahribatının incelenmesini gerektirmektedir.²¹

1.2.5. Ekonomi

Şiddetli çatışmaların ve savaşların yaşandığı bir bölge olan Balkanlarda savaş sonrası ekonomik politika, kalkınma ya da değişim değil, yeniden yapılanma üzerine kurulmuştur. Altyapı, piyasa ağları, yönetim, kurumsal ortam, sivil toplum ve yeni yatırımlar Hırvatistan, Arnavutluk, Bosna Hersek ve eski Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin (Sırbistan, Karadağ, Kosova) yeniden inşasında kilit unsurlar olmuştur. Bugün Avrupa Birliği ailesinin bir parçası olmak isteyen Balkan ülkelerinin ekonomik yapısını, tarım, sanayi ve hizmet sektörlerini Avrupa Birliği ülkeleriyle karşılaştırarak daha iyi anlayabiliriz. İlgili istatistikler incelendiğinde tüm sektörlerin dağılımının Avrupa ülkelerinden farklı olduğu görülecektir. Örneğin tarım sektörüne baktığımızda bu oran Balkan ülkelerinde %12 iken Avrupa Birliği'nde sadece %2'dir. Hizmet sektörüne baktığımızda, Avrupa Birliği ortalaması %65 iken Balkan ülkelerinde bu oran %48'dir. Sanayi sektörüne baktığımızda Balkan ülkelerinin Avrupa Birliği ortalamasının biraz üzerinde olduğunu görüyoruz. Avrupa Birliği ortalaması %24 iken Balkan ülkelerindeki sanayi oranı %29'dur.²² Sanayi her ne kadar gelişmişliğin bir sembolü olarak görülse de

²¹ Bkz: Türbedar, Erhan, *Balkanlarda Nüfus Sayımları ve Kimlik Tartışması*, TEPAV Değerlendirme Notu, 2011.

²² Bkz: Arandjelović, Zoran, Maranović, Vladislav, Djordjević, Dejan, *The Change of Economic Structure of Balkan Countries As A Condition For Integration In European Union, Regional Disparities In Enlarged EU*, 2007.

Balkanların AB ülkelerinden daha gelişmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu durum daha çok AB ülkelerinde enerji, hammadde, işçilik, vergi vb. çeşitli maliyetlerin daha yüksek olması ve çevresel yaptırımların daha etkin uygulanması nedeniyle sanayi yatırımlarının Balkan ülkeleri de dahil olmak üzere az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere doğru kaymasından kaynaklanmaktadır. Balkan ülkeleri, başta petrol ve gaz olmak üzere birincil enerji kaynaklarının ithalatına büyük ölçüde bağımlıdır. Bulgaristan, Makedonya, Karadağ, Romanya ve Sırbistan düşük kaliteli linyit üretmektedir. Sadece Hırvatistan ve Romanya petrol üretmektedir, ancak bu ülkelerde üretilen petrol talebi karşılamak için yetersizdir. Bulgaristan ve Romanya nükleer enerji santrallerine sahiptir. Sadece Bulgaristan, Makedonya, Karadağ ve Sırbistan enerji üretimi için gaz kullanmaktadır. Balkan ülkelerindeki savaş ve çatışmalar enerji tesislerine zarar vermiş ve bu ülkeler düşük enerji verimliliği nedeniyle enerji sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır.²³

Balkanlar, ekonominin ve sanayinin temel taşları olan madenler açısından zengindir. Balkan ve Rodop Dağları'ndaki maden bolluğu sayesinde Bulgaristan, Avrupa'nın başlıca kurşun, molibden, bakır ve çinko üreticilerinden biridir. Taşkın havzalarında taş kömürü ve linyit çıkarılmakta ve Bulgaristan'ın taş kömürü ve linyit üretimi kendi ihtiyacını karşılamaktadır. Dolni Dibnik ve Gigen'de de petrol çıkarılmaktadır, ancak çıkarılan miktar ülke için yeterli değildir.²⁴ Hırvatistan yeraltı kaynakları bakımından zengindir. Çıkarılan önemli madenler boksit, petrol, kömür ve civadır. Sanayi oldukça gelişmiştir. En önemli sanayi dalları demir-çelik, alüminyum, çimento, dokuma, gıda, kimya ve gemi yapımıdır.²⁵

Kosova'nın tarih boyunca önemli olmasının nedenlerinden biri coğrafyaya, daha doğrusu jeolojiye dayanmaktadır ve bu özellikle bölgenin doğu yarısı için geçerlidir. Burası tüm Güneydoğu Avrupa'nın mineral açısından en zengin bölgesidir. 1920'lerde bir

²³ Zinenko, *Background and Concept Paper For...*, 2009 s. 63.

²⁴ Güney, Emrullah, “**Türkiye'nin Komşuları**”, “**Ülkeler Coğrafyası-Jeopolitik**”, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 315.

²⁵ Güner, İbrahim, Ertürk Mustafa, “**Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**”, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, s. 47-49.

İngiliz şirketi tarafından işletilen Trepça madeni,²⁶ savaştan sonra Avrupa'nın en büyük kurşun ve çinko kaynağı haline gelmiştir. 1960'larda yapılan tahminlere göre, bu bölgedeki maden alanları Yugoslavya'daki tüm maden rezervlerinin %56'sını oluşturuyordu ve tüm nikel bu bölgeden sağlanıyordu. Aynı zamanda ülkenin manyezit üretiminin yarısını karşılıyordu ve Yugoslavya dünyanın üçüncü büyük manyezit üreticisiydi. Batı Kosova'daki boksit ve krom yatakları da önemlidir ve büyük kömür madenlerinin varlığı Kosova'yı tarihsel olarak bir hedef bölge haline getirmiştir.²⁷

Sektörler açısından bakıldığında, madencilik Bulgaristan ve Arnavutluk'ta yaygınken, sanayi Sırbistan, Bulgaristan, Makedonya ve Bosna Hersek'te gelişmiştir. Tarım Yunanistan, Arnavutluk, Sırbistan ve Karadağ'da yaygınken, hidroelektrik enerji Arnavutluk, Hırvatistan, Bosna Hersek, Sırbistan ve Karadağ'da önemlidir. Komünist dönemin sona ermesi ve Yugoslavya'daki savaş, Balkan ülkelerindeki madencilik, sanayi ve tarım faaliyetlerinde büyük bir düşüşe yol açmıştır. Balkan ülkeleri arasında madenciliğin GSYİH içindeki payı %20 ile en düşük olan ülke Yunanistan'dır. Diğer Balkan ülkelerinde bu oran %38 (Sırbistan ve Karadağ) ile %25 (Bosna Hersek) arasında değişmektedir.

Son 20 yılda, özellikle Yunanistan'da olmak üzere alçak bölgelerde tarımsal faaliyetler artmaktadır. Tarım sektörünün en yüksek paya sahip olduğu ülke Arnavutluk'tur (%55), onu Sırbistan ve Karadağ (%25) takip etmektedir. Diğer Balkan ülkelerinde bu oran %10 ile %17 arasında değişmektedir. Tarımsal su kullanımının en yüksek olduğu ülkeler Yunanistan (%89), Makedonya (%80) ve Arnavutluk'tur (%72). Diğer ekonomik faaliyetler arasında dağlık alanlarda ormancılık, göl ve lagünlerde balıkçılık, ekoturizm ve kültür turizmi yer almaktadır. Balıkçılık için en önemli göller İşkodra, Trichonis, Ohrid, Kerkini ve Prespa gölleridir. Çevre koruma alanlarındaki ana ekonomik faaliyet tarımdır ve bu alanlar rekreasyon ve ekoturizm için giderek daha önemli hale gelmektedir.²⁸

²⁶ Priştine'nin 48 km kuzeyindeki Mitrovica yakınlarında.

²⁷ Malcom, *Kosova, Balkanları Anlamak*, 1999, s 132.

²⁸ Bkz: Skoulidikis, Nikolas; *The Environmental State Of Rivers In The Balkans-A Review Within The DPSIR Framework*, Science of the Total Environment 407, 2009.

İKİNCİ BÖLÜM

2. OSMANLI DÖNEMİ VE SONRASINDA BALKANLAR

Balkanlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü dönemden itibaren, İmparatorluğun geri çekilmesi sonrasında Müslüman toplumun durumu, Sırp-Arnavut-Boşnak kimlik çatışmaları ve Yugoslavya'nın kuruluşundan dağılmasına kadar olan süreç gibi bölgenin genel tarih ve İslam tarihi gibi tez konusuna alt yapı oluşturacak konular bu bölümde ele alınmıştır. Aşağıdaki başlıklarda Balkanların tarih sahnesindeki dönüm noktaları ve etkileri, bölgenin karmaşık etnik, kültürel ve siyasi yapılarını anlamamıza yardımcı olan kilit unsurlar olarak incelenmiştir.

2.1.OSMANLI DÖNEMİNDE BALKANLAR

Osmanlılar, tarihteki en büyük devletlerden birini kurmuştur. İlk küçük bir beylik olan Osmanlı Devleti, önce Asya'ya daha sonra da Avrupa'ya yönelmiştir. Özellikle Hıristiyan Avrupa'ya karşı yapılan fetih hareketlerindeki temel amaçlardan bir tanesi İslam dinini yaymaktır. Bu amaç ile yola çıkan Osmanlı orduları, kısa bir zaman içerisinde Avrupa'ya doğru ilerlemeye başlamıştı. Osmanlı'nın merkez noktasından Avrupa'ya giden yol ise Balkanlardan geçmek zorundaydı.

Hüseyin Rizai, Osmanlı'nın Balkanlardaki fetihlerini tarihsel sıralamaya göre şöyle ifade eder: “Osmanlılar 1382-83'te Manastır'ı, 1392'de Üsküp'ü, 1395'te Karasu, Prilepe ve Makedonya'da İştip'i (Ştip), ; 1428'de Niş'i, 1444'te Pirot'u, 1455'te Novo Brdo'yu, 1459'da Smederevo'yu, 1465'te Nikşiç'i, 1483'te Şabac ve Belgrad'ı, 1522'de Knin'i, 1526'da Sırbistan'ı, Hırvatistan'da Petrovarajdin ve Osijek'i ; 1528'de Jajce ve Banyaluka'yı, 1536'da Slavonska Pojega'yı, 1541'de Sombor'u, 1592'de Bosna Hersek'te Bihaç'ı almışlardı. (Bosna Hersek)”.²⁹

Osmanlı'nın egemenlik döneminde Sırbistan, Hırvatistan ve Karadağ bugünkü hudutlarından daha dar bir alanı kapsamaktaydı. Makedonya'nın büyük bölümü ise

²⁹ Bkz., Rizai, Husein, “*Balkanlar'da İslâmî Düşüncenin Kısa Tarihi*”, Rumeli Araştırmaları Dergisi, Trakya Üniversiteler Birliği İlahiyat Fakülteleri, sayı 1, Edirne 2018, s. 32-51.

Kosova-Manastır vilâyeti içerisinde kalmaktaydı. Bu çalışmada ise, Osmanlı döneminde Yugoslavya topraklarına karşılık gelen alanda yaşayan Müslüman Arnavut ve Boşnakların İslami düşünce yapıları ele alınmaya çalışılacaktır.

Osmanlılar Bosna'ya ilk seferlerini 1386 yılında düzenlemişlerdir. Ancak Bosna'ya yönelik ilk ciddi Osmanlı seferleri 1392'de Paşa Yiğit Bey'in Üsküp'ü fethinden sonra başlamıştır. Bosna'nın son kralı Stefan Tomaseviç (1461-1463), Bosna'da yaygın bir mezhep olan Bogomillere zulmedince, Fâtih Sultan Mehmed (1432-1481) 1463'te Bosna'yı kolayca Osmanlı topraklarına katmış ve buraya bir sancak statüsü vermiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın (1494-1566) ilk yıllarında bu bölgedeki faaliyetler neticesinde sancağın sınırları genişlemeye başlamıştır. “Bu sıralarda Bosna sancağının merkezi, önce Saraybosna (Sarajevo), 1552’den itibaren ise, Banja Luka’dır. Bosna, 1580 senesinde stratejik ve askerî önemi sebebiyle bir eyalet haline getirilmiştir.” Bu tarihte Bosna eyaleti yedi sancaktan oluşuyordu. “1866’da Karlofça Antlaşması’nın şartlarına uygun olarak Bosna eyaleti ufak değişikliklerle mevcut sınırlarını korumuştur. Ancak eyaleti beş sancak oluşturmaktaydı ve merkezi de Travnik’e taşınmıştır” İlerleyen yıllarda merkez tekrar Saraybosna'ya taşınmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Berlin Antlaşması ile Bosna-Hersek, görünüşte bir Osmanlı vilayeti olarak kalsa da Avusturya-Macaristan'ın kontrolüne bırakılmıştır. 7 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan burayı ilhak etmiştir.³⁰

Arnavutlar Balkanlarda İslam'ı kabul eden ikinci millettir. Arnavutların İslam ile ilk temasları ticari, askeri veya dini nedenlerle Osmanlılardan önce başlamış olsa da, İslam'ın bu bölgede gerçek anlamda yayılması Osmanlı döneminde olmuştur. Bu durum özellikle İskender Bey ayaklanmasının bastırılmasından sonra gerçekleşmiştir. “Her ne kadar Arnavutlar Bogomil değillerse de genel olarak Arnavutlar arasında İslâm’ın yayılışı Boşnaklara benzemektedir. Fakat bir taraftan Sırp diğer taraftan da Yunan tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı. Ayrıca kendi millî kiliseleri olmadığı için Arnavutlar, Yunan ya da Sırp kiliselerinin etkisi altına girmişler ve bu yüzden kendi millî kimliklerinin yok olma

³⁰ Rizai, Husein, *a. g. m. s.* 32-52.

tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı. Bundan dolayı kimliklerini muhafaza için kolayca İslâm'ı seçmişlerdir.”³¹

Osmanlılar tarafından fethedilen topraklarda Hıristiyan halkın varlığı ve yönetim tarzı korunmuş, Bizans İmparatorluğu'nun bozuk yönetimi ve keyfi vergilendirmesi kaldırılmış, adil bir yönetim ve vergi sistemi kurulmuştur. Ayrıca Ortodoks ve Katolik çatışmaları ve baskıları ortadan kaldırılmış, din ve vicdan özgürlüğü sağlanmıştır. Kimsenin dini inanç ve yaşantısına müdahale edilmemiştir. Bu nedenle Hıristiyan halk Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi devleti olarak kolayca benimsemiştir.³²

2.1.1. Osmanlıların Balkanlardan Çekilmesi

Yaklaşık 500 yıl Balkanlara hâkim olan Osmanlı İmparatorluğu için Balkanlar çok önemli bir coğrafya olmuştur. Balkanlarda fetihler gerçekleştiren Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren hem yerli halk hem de Anadolu'dan getirdiği Türkmenlerle burada önemli bir nüfus oluşturmuştur. Balkanlarda güçlü ve kalıcı olmayı hedefleyen Osmanlı Devleti, iskân politikası uygulayarak on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Osmanlılar buradaki gayrimüslim nüfusa din, gelenek ve eğitim konularında hak ve özgürlükler tanımıştır. Ancak Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik akımı ve diğer devletlerin yönlendirmesi ile Balkan halkları bağımsız bir devlet olmak için savaşmışlardır. Bu savaşlarla birlikte Osmanlı İmparatorluğu Balkanlardaki hâkimiyetini kaybetmiştir.³³

2.1.2. Bosna-Hersek'in Avusturya - Macaristan Tarafından İşgali ve "Halk Meclisi"nin Oluşumu

Berlin Kongresi, 13 Haziran'da başlayıp 13 Temmuz 1878'de sona ermiş, Avrupa'da ve özellikle Avrupa'nın Güneydoğu bölgesinde, yani Balkanlarda yeni sonuçlara ve yeni değişikliklere yol açmıştır. Kongre'nin 25. maddesine göre Bosna-

³¹ Bkz., İbrahimi, Nexhat, *a. g. e.* s 85

³² Rizai, Husein, *a. g. m.* s. 32-52.

³³ Bkz: Serbestoğlu, İbrahim, *Balkan Savaşları ve Tabiiyet Sorunu, Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28 (2). İstanbul, 2013.

Hersek Osmanlı İmparatorluğu'ndan alınarak geçici olarak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bırakılmıştır. Bu antlaşmaya göre Hıristiyan bir devlet olan Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i işgal ettiğinde 415 yıldır Osmanlı himayesinde yaşayan Boşnaklar büyük şaşkınlığa uğramış ve bu işgal Boşnak halkı üzerinde paniğe ve ciddi bir travmaya neden olmuştur.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu işgal haberini 3 Temmuz'da Bosna Eyaleti'nin merkezi Saraybosna'ya ulaştırmıştır.³⁴ Bu haber Bosna-Hersek halkı üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Travnik Nakşibendi Şeyhi Salih Efendi liderliğindeki bir grup İstanbul'a gelerek Sultan II. Abdülhamid ile görüşmüş ve Bosna'nın işgalci ordulara karşı nasıl savunulacağına dair planlar yapılmıştır. Sadrazam Sait Paşa, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Boşnak milletvekilleri Besimzade İbrahim Fehim, Hafızzade Mehmet Bey ve Başağazade İbrahim Ethem Bey ile yaptığı görüşmede, Padişah'ın Bosna'nın direniş gösterilmeden teslim edilmemesini istediğini milletvekillerine iletmiştir.³⁵

27 Temmuz 1878'de Saraybosna'daki Osmanlı hükümetinin lağvedilmesinin ardından Halk Meclisi kendi Ulusal Hükümetini kurmuş; ordunun başına Smail Bey Selmanoviç Taştacı ve Muhammed Hacıyamakoviç; polis teşkilatının başına Abid Ağa Gaçanın ve Ahmed Naki; Posta ve Telgraf teşkilatının başına ise Şerif Zilciç getirilmiştir.³⁶

1878'de Saraybosna'ya giren Avusturya-Macaristan ordusunun bir gecede yaklaşık 120 camiyi ateşe verdiği kaydedilmektedir. Öte yandan, 4 Temmuz 1878'de Berlin Kongresi'nde alınan karar uyarınca Yeni Pazar Sancağı Osmanlı İmparatorluğu'na bırakılmış, ancak sancakta 4000-5000 kişilik bir Avusturya-Macaristan birliğinin konuşlandırılmasına karar verilmiştir. Dolayısıyla Avusturya-Macaristan birlikleri Sancak'ın Plyevlya (Taşlıca), Priyepolye ve Priboy bölgelerinde de konuşlanabilecekti. Berlin Kongresi'nde Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı özerk bir bölge olarak tanımlanan

³⁴ Avusturyanın Bosna Hersek'i işgal etme arzusu ilk defa 17 yüzyılda ortaya çıkmıştır. 1697, 1737 ve 1788-91 yıllarında Avusturya Bosna Hersek'i işgal girişiminde bulunmuş; ama herhangi bir sonuç alamamıştır. Bkz.: Murat Yılmaz, Sancak Drina'nın Öbür Yakası, s.77.

³⁵ Gölen, Zafer, "Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar", Belleten, TTK, sayı 270, Ankara 2010, s. 462.

³⁶ İmamoviç, Mustafa Historija Bošnjaka, Preporod, Sarajevo, 1997, s. 13.

Sancak'ın statüsü, 21 Nisan 1879 tarihli anlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu dışında "Yeni Pazar", "Nisan" veya "İstanbul" olarak bilinen ayrı bir hukuki statüye sahip olduğu uluslararası alanda kabul edildi. Özerk yönetim ve toprak bütünlüğüne kavuşan Sancak, 1912 yılında Sırbistan ve Karadağ tarafından işgal edilene kadar bu statüsünü korumuştur.³⁷

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu kaynaklarına göre Bosna-Hersek'te irili ufaklı 60 çatışma yaşanmıştır. Avusturya-Macaristan çatışmalarda 6.000 asker ve subayını kaybetmiştir. Bosna'yı işgal etmek için başlangıçta 82.000 askerle yola çıkan ordu, direniş nedeniyle asker sayısını 200.000'e çıkarmıştır. Yine Avusturya-Macaristan kaynaklarına göre Bosna-Hersek'teki direniş kırıldıktan sonra eldeki asker sayısı 93.000 civarındaydı.³⁸

2.1.3. Sırp Bulgar Balkan Savaşları (1908-1914)

II. Abdülhamid, saltanatı boyunca Balkanlardaki etnik gruplar arasındaki çatışmaları körükleyerek Balkan devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ittifakını engellemeye çalışmıştır. Ancak Meşrutiyet'in ilanından (24 Temmuz 1908) sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Sırp, Bulgar ve Yunan komiteleriyle iş birliği yapması nedeniyle çete hareketleri geçici olarak durmuştur. Bunun üzerine Avrupa devletleri Makedonya reformları üzerindeki kontrolün kaldırıldığını ilan etmişlerdir (3 Ekim 1908). İki gün sonra Avusturya, Berlin Antlaşması'ndan beri işgal altında tuttuğu Bosna-Hersek'i ilhak etmiştir. Ardından, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olan Bulgaristan Prensliği bağımsızlığını ilan etmiştir (5 Ekim 1908). Ertesi gün Girit Yunanistan'a katıldığını açıklamıştır. Osmanlı hükümetinin Sırbistan ve Bulgaristan'ı Yunanlılara karşı kazanma faaliyetleri bu üç devletin ittifakını engelleyememiştir. İttihat ve Terakki yönetimi, Balkan devletleri arasındaki en önemli anlaşmazlık konusu olan kiliseler meselesini 3 Temmuz 1911 tarihinde çıkardığı bir kanunla çözüme kavuşturmuştur. Bu kanunla ihtilafli kilise ve okulların mülkiyeti nüfus oranına göre belirlenecektir. Böylece Balkan ulusları arasındaki en önemli sorun çözülmüş ve bu ulusların kendi aralarında anlaşmaları

³⁷ Noel, Malcolm, *Bosna'nın Kısa Tarihi*, Çev. Aşkın Karadağlı, Om Yayınevi, İstanbul 1999, s. 224.

³⁸ İmamović, Mustafa, *a.g.e.*, s. 14.

kolaylaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin iç ve dış sorunlarla meşgul olduğu bir dönemde Rusya, Balkan devletlerinin birleşmesini engelleyen Türkiye'ye ait Makedonya'nın paylaşılması meselesini gündeme getirmiştir. Rusya'nın bu kışkırtmaları sonucunda 13 Mart 1912'de Bulgaristan ile Yunanistan, Ağustos 1912'de Karadağ ile Bulgaristan ve 6 Ekim 1912'de Karadağ ile Sırbistan arasında Osmanlı Devleti'ne ait toprakların paylaşılması esasına dayanan ittifak antlaşmaları imzalanmıştır. Böylece 2. Abdülhamid'in büyük bir ustalıkla engellemeye çalıştığı Balkan ittifakı ortaya çıkmıştır.³⁹

Bu savaş Karadağ'ın Yenipazar'a saldırmasıyla başlamıştır. Ardından Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan savaş ilan etmiştir. Sırpların İşkodra ve Manastır'a; Yunanlıların Yanya, Selanik, İmroz, Bozcaada ve Ege adalarına; Bulgarların Edirne, Kırklareli ve Lüleburgaz'a saldırıları hazırlıksız olan Osmanlı Devleti için felaket olmuştur. Bu durumdan yararlanan Arnavutluk bağımsızlığını ilan etmiştir.⁴⁰

Ardından 30 Mayıs 1913'te Londra Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu, Orhan Bey döneminde ve Fatih döneminde Türkleştirilen Balkan topraklarının tamamını kaybetmiştir. Bu toprakların paylaşımı sorunu İkinci Balkan Savaşı'nın patlak vermesine neden olmuştur.⁴¹

Balkan Savaşı, Bulgaristan'ın I. Balkan Savaşı'nda en büyük toprak payını almasının Yunanistan ve Sırbistan'ı rahatsız etmesi, bu devletlerin kendi aralarında anlaşması ve I. Balkan Savaşı'na katılmayan Romanya'nın Bulgaristan'dan toprak talep etmesi üzerine başlamıştır. Bulgaristan'dan toprak almak isteyen Karadağ ve Romanya, Bulgaristan'a karşı Yunan-Sırp ittifakına katılmıştır ve birlikte Bulgaristan'a saldırmışlardır. Bu durumdan yararlanan Osmanlı İmparatorluğu Edirne ve Kırklareli'ni geri almıştır.⁴² 10 Ağustos 1913 tarihinde Balkan Devletleri kendi aralarında Bükreş

³⁹ Küçük, Cevdet, *TDV İslâm Ansiklopedisi* Md. “*Balkan savaşı Maddesi*”, cilt: 5, İstanbul, 1997, s. 23-25.

⁴⁰ Jelavich, Barbara, “**Balkan Tarihi**” 20. *Yüzyıl*, Küre Yayınları, İstanbul, 2009, cilt: 2, s. 278.

⁴¹ Bkz., Gülay, Özgür, ‘*Balkan Savaşları ve Sonrasında Bulgaristan ve Osmanlı Devleti Arasında Nüfus Göçü*,’ (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2008.

⁴² Bkz., Nasuhbeyoğlu, Tayfun. *Balkan Tarihine Genel Bir Bakış*, İstanbul, 2008.

Antlaşmasını imzalamışlardır. Bu antlaşma ile Bulgaristan'ın sınırları daralmış ve Ege Denizi'ne çıkışı kısmen kapatılmıştır.⁴³

Balkan Savaşları ile Osmanlı İmparatorluğu: Batı Trakya, Makedonya, Arnavutluk, Ege Adaları ve On İki Adayı kaybetmiştir. Balkanlar'da Türkler azınlık durumuna düşmüş ve Batı Trakya Türkleri sorunu başlamıştır. Balkanlardan gelen Türk göçleri ile de Anadolu'daki Türk nüfusu artmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar ve Ege Denizi'ndeki hâkimiyeti ise sona ermiştir.⁴⁴

1299 yılında kurulan Osmanlı İmparatorluğu, 14. ve 15. yüzyıllarda bir Balkan İmparatorluğu olarak gelişmiştir. Avrupa'ya açılan bir kapı olarak Balkanlar, Osmanlılar için stratejik bir öneme sahiptir. Bu nedenle Osmanlı padişahları için Balkanlar'da ilerlemek ve bölgeyi elde tutmak büyük önem taşıyordu. Kosova Meydan Muharebesi ile bölgedeki hâkimiyeti kesinleşen Osmanlı Devleti, gayrimüslimlere eşit davranmış, hak ve özgürlüklerini ellerinden almamıştır. Bıraktığı kültürel miras sayesinde burada derin izler bırakmış ve kalıcılığını sürdürmüştür. Yaşanan savaşlar, göçler ve isyanlar nedeniyle Balkan topraklarından çekilen Osmanlı İmparatorluğu, 1914 yılında I. Dünya Savaşı nedeniyle resmen sona ermiştir.

2.2.OSMANLI SONRASI BALKANLAR

2.2.1. Yugoslavya

Sırpça, Hırvatça, Boşnakça ve Slovence'de "yug" kelimesi "güney", anlamına gelir ve Yugoslavya ise "Güney Slavları Ülkesi" anlamına gelir. Yugoslavya, ilk kez 1839 yılında Sırp tarihçi Teodor Pavlovič tarafından icat edilen "Güney Slavları Yurdu" anlamına gelen ideolojik bir terimdir ve başlangıçta tüm Sırpı tek bir devlet- Büyük Sırbistan- altında birleştirmeyi amaçlayan ideolojik planın teorik temelini oluşturmuştur.⁴⁵

⁴³ Bkz., Alim, Öztürk *Bükreş Antlaşması (10 Ağustos 1913)*, Millî Eğitim Bakanlığı Açık Öğretim Okulları İçin Hazırlanan 11. Sınıf Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük 2 Ders Notları, İstanbul, 2007.

⁴⁴ Bkz., Nizamoğlu, Yüksel. *Balkan Savaşlarında Hareket Planları*, 1. Uluslararası Balkan Savaşları ve Edirne Kongresi, Edirne/Türkiye, şubat. 2013. (Bildiriler kitabında basılmıştır), Edirne, 2013.

⁴⁵ Akarlan, Mediha, "Bosna Hersek ve Türkiye", Alternatif Üniversite, Ağaç Yayınları, İstanbul 1992, s.11.

Yugoslavya (Güney Slavlarının ülkesi) bölgede Osmanlı döneminin resmen sona ermesiyle kurulmuştur.⁴⁶

Ancak bu veriler Müslümanlar için hiçbir zaman ikna edici olmamıştır. Ülkenin resmi dili Sırp-Hırvatça idi. Makedonca ve Slovence de kendi cumhuriyetlerinde resmi dil olarak kullanılıyordu. Arnavutlar, Türkler, İtalyanlar, Macarlar ve ulusal azınlık statüsündeki diğer etnik gruplar yaşadıkları bölgelerde kendi dillerini konuşabiliyor, okullarda kendi dillerinde ilkokul ve lise sınıfları açabiliyorlardı. En büyük dini gruplar Ortodokslar, Katolikler ve Müslümanlardı. Başka küçük dini topluluklar da vardı. Ülkenin başkenti Belgrad (Beograd) idi (1,576,124).⁴⁷

2.2.1.1. Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Yugoslavya'nın Kurulması

Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan aralarındaki anlaşmazlıkları bir kenara bırakarak Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir cephe oluşturdular. Ekim 1912'de başlayan Birinci Balkan Savaşı, Osmanlı kuvvetlerini kısa sürede Makedonya'dan Doğu Trakya'ya çekilmek zorunda bıraktı. Büyük güçlerin araya girmesiyle imzalanan Londra Antlaşması'ndan (30 Mayıs 1913) umduğu sonucu alamayan Bulgaristan'ın eski müttefiklerine saldırması, İkinci Balkan Savaşı olarak bilinen yeni bir çatışmaya yol açtı. Bu çatışmayı sona erdiren Bükreş Antlaşması (10 Ağustos 1913) ile Karadağ, topraklarını genişletti ve Sırbistan ile ortak bir sınıra ulaştı. Sırbistan ise Makedonya'nın orta ve kuzey kesimi ile birlikte güneyde büyük bir toprak parçası elde etti. Öte yandan Avusturya'nın baskısı sonucu Sırp ve Karadağ birlikleri tarafından işgal edilen bazı topraklar yeni kurulan Arnavutluk'a verildi. Yeni çizilen sınırlar kalıcı bir barış yaratmadı ve büyük güçlerin çatışmasını Balkanlara kaydırды. Bulgaristan'ın destek almaya çalıştığı Avusturya, savaşıardan güçlenerek çıkan ve doğuya doğru genişleme çabalarına engel olan Sırbistan'a bir ders vermek için bahane aramaya başladı.⁴⁸

Sırbistan ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasındaki gerilim 28 Haziran 1914'te yeni bir seviyeye ulaştı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Veliht Prensi

⁴⁶ Darkot, Besim, "Avrupa Coğrafyası", İstanbul 1962, s. 113-117.

⁴⁷ Aruçi, Muhamed, TDV İslam Ansiklopedisi "Yugoslavya" maddesi, cilt 43, İstanbul, 2013, s. 573-579.

⁴⁸ Ana Britannica, Ana Yayıncılık A.Ş. ve Encyclopedia Britannica, INC, cilt; 32, İstanbul, 1994; Arap, Erdal, https://www.turkhukusitesi.com/makale_1214.htm (Erişim tarihi: 25.11.2022)

Franz Ferdinand, Saraybosna'da Gavrilo Princip adlı bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürüldü. Bu olayın ardından iki devlet arasında patlak veren çatışma, önceki yıllarda kurulan ittifaklar sisteminin devreye girmesiyle diğer ülkelere de yayıldı. Almanya ve daha sonra İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yanında,⁴⁹ buna karşılık Rusya ve Fransa ile sonradan İngiltere, Sırbistan yanında saf tuttular.⁵⁰

Bu, Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcıydı. Savaşın ilk aylarında Sırbistan, Müttefikler nezdinde bir Slav ulusları birliği fikrini ortaya attı. Ancak bu girişim destek görmedi. İngiltere ve Fransa, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yıkılmasını bir savaş hedefi olarak görmüyordu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Rusya'nın Balkanlardaki hâkimiyetine ve sıcak denizlere inmesine karşı bir sigorta görevi görüyordu. Slav birliğinin Rusya'nın bölgedeki amaçlarına hizmet edeceğini düşünen İngiltere ve Almanya'yı birincil düşman olarak gören Fransa bu fikri uygulamaya koymadı.⁵¹

İlk iki Avusturya saldırısını püskürten ancak 1914-1915 kışında tifo salgını nedeniyle büyük ölçüde yok olan Sırp ordusu, 1915 sonbaharında Avusturya, Alman ve Bulgar birlikleri tarafından yenilgiye uğratılınca, İtilaf güçlerinden destek alamadan Arnavutluk üzerinden zorlu kış koşullarında geri çekildi ve Korfu Adası'na sığındı. Temmuz 1917'de Slav uluslarının temsilcileri Korfu'da bir araya gelerek Korfu Deklarasyonu'nu yayımladılar. Buna göre Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, Sırp Karagjorgjevic hanedanı altında anayasal, demokratik ve parlamenter bir monarşi olacaktır. 4 Aralık 1918'de ilk oturumunu gerçekleştiren Meclis, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nın kurulduğunu ilan etti. Sırp Karagjorgjevic hanedanından Peter Kral ilan edildi. 10 Eylül 1919'da imzalanan St. Germain Barış Antlaşması ile bu yeni devlet uluslararası toplum tarafından tanındı. Birinci Yugoslavya'nın kurulmasının ardında yatan düşüncenin Sırpı, Hırvatları ve Slovenleri, yaşadıkları toprakları ele geçirmeyi

⁴⁹ Bkz: Işıklı, Alparslan. *Kuramlar Boyunca Özyönetim ve Yugoslavya Deneyi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.

⁵⁰ A. g. m.

⁵¹ Hart, Liddel. *2. Dünya Savaşı Tarihi II*, çev: Kerim Bağrıaçık, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 813.

planlayan İtalya, Macaristan ve Avusturya'ya karşı korumak olduğu kesin olarak söylenebilir.⁵²

1929 yılının başlarında Kral Alexander iktidarı ele geçirdi ve kendisini diktatör ilan ederek tüm yetkileri elinde topladı. Alexander, birliğin ancak aynı ülke içinde yaşayan etnik azınlıkların krala bağlılık yemini etmesiyle sağlanabileceğine inanıyordu. Etnik, dini ve bölgesel partileri kapatarak geniş çaplı bir baskı başlattı. Parlamentoyu feshetti ve anayasayı yürürlükten kaldırdı. Bu dönemde ülke dokuz eyalete bölündü. Bir süre sonra ülkenin adını Yugoslavya olarak değiştirdi ve yerel yönetim yapısını yeniden düzenledi. Ancak Alexander'ın Sırp kökenli olması ve vilayetlerin her birinde Sırp nüfusun çoğunluğu oluşturması ülkede Sırp egemenliğini hâkim kılarken, diğer Slav ulusları bu durumdan rahatsız oldu. 1930'ların ortalarında Yugoslavya Komünist Partisi toplumsal düzeyde de güç kazanıyordu. İşçi sayısındaki artış ve milliyet sorununun yarattığı gerilim Komünist Parti'ye olan desteği arttırdı. Josip Broz Tito 1937 yılında Komünist Parti Genel Sekreteri seçildi. I. Yugoslavya, 1929 Ekonomik Buhranı ve bunun ülkeye yansımalarının yanı sıra ortaya çıkan etnik sorunlar nedeniyle uzun ömürlü olmadı ve 8 Temmuz 1941'de dağıldı. J. Broz Tito, Yugoslav Komünist Partisi'nin liderliğini devraldıktan sonra işgalci güçlere karşı mücadele etti.⁵³

2.2.1.2. İkinci Dünya Savaşı Döneminde Yugoslavya

Birinci Dünya Savaşı'nın galip ve mağlup devletleri arasındaki anlaşmazlıklar İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine zemin hazırlamıştır.

6 Nisan 1941'de Almanya Yugoslavya'ya resmen saldırdı. Aynı gün Alman kuvvetleri Makedonya'ya girdi. Yugoslav kuvvetleri bu saldırıları önlemek için savaşa girdi; ancak Almanya'nın hava saldırıları etkili olduğu için Yugoslav Kraliyet Ordusu'nun savunması yetersiz kaldı. 10 Nisan 1941'de Alman kuvvetleri Makedonya'nın kontrolünü tamamen ele geçirdi. 17 Nisan 1941'de Belgrad hükümeti Koşulsuz Kapitülasyon'u imzaladı. Yugoslavya Krallığı kapitülasyonun ardından büyük bir şok yaşadı. Kral Petar Karagjorgjevic, siyasi partilerin üst düzey liderleri ve önemli şahsiyetler İkinci Dünya

⁵² A.g.e.

⁵³ A.g.e.

Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte yurt dışına kaçtı. Tüm hükümet yetkilileri Londra'da bulunuyordu. Yugoslavya Krallığı Almanya, Bulgaristan, İtalya ve Macaristan tarafından parçalandı. Bulgaristan, Hitler'in emriyle Makedonya'yı ilhak etti.⁵⁴

Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Bulgaristan, Baçka ve Baranja bölgelerinin kontrolünü ele geçirdi. İtalya, Slovenya'nın bir bölümünü ve Dalmaçya bölgesindeki adaları aldı. Karadağ ile sınır bölgesi, Kosova ve Batı Makedonya İtalyan kontrolü altında Arnavutluk'a verildi. Bulgaristan, Makedonya'nın doğu kısmını ve Sırbistan'ın bir bölümünü ele geçirdi. 15 Nisan 1941'de YKP (Yugoslavya Komünist Partisi Merkez Komitesi) ülkede yaşayan tüm milliyetlere bir bildiri göndererek devam eden savaşlarda zafer elde edilene kadar komünistlerin ve işçilerin savaşın ilk aşamasında yer alacağını söyledi. Bu girişimlerin ardından ayaklanma tüm Yugoslavya'ya yayıldı.⁵⁵

22 Haziran 1941'de Yugoslavya Komünist Partisi Merkez Komitesi toplantısında işgal güçlerine karşı silahlı mücadele başlatma kararı alındı. Tito'nun önderliğinde yapılan çağrıda halklar yerine işçiler, köylüler ve vatandaşlar terimleri kullanıldı. Yugoslavya Krallığı'nın Londra'daki hükümet yetkilileri ve Batı'dan aldığı büyük destek nedeniyle Tito, Sırp komünistleri yanına çekebilmek için Makedonya'ya müdahale etmedi ve Sırpların yüzyıllardır kendi toprakları olarak gördükleri Makedonya'nın Sırp egemenliği altında kalmasına izin verdi.⁵⁶

26 Eylül 1941'de Askeri Danışma Toplantısı'nda Yugoslav Kurtuluş Hareketi Genelkurmay Başkanlığı seçildi ve Partizan birliklerinin güçlendirilmesi ve genişletilmesine karar verildi. 22 Aralık 1941'de ilk Halk Kurtuluş Tugayı kuruldu. Bu girişimle birlikte Halk Kurtuluş Ordusu'nun kuruluşu ilan edildi. Tito, Sovyet örneğini benimsedi ve Yugoslavya'da yaşayan tüm milliyetleri tek bir çatı altında birleştirmeyi amaçladı.⁵⁷

⁵⁴ A.g.e.

⁵⁵ Josip Broz Tito, “İlustrirana Bijografija”, Naša Kniga, Üsküp, s. 72.

⁵⁶ Minoski, Mihajlo, “The Federal Idea in Macedonian Political Thought”, (1887-1919), Üsküp, 1985, s. 368.

⁵⁷ A, g, e, 397-398.

2.2.1.3. AVNOJ (Yugoslavya Anti Faşist Ulusal Kurtuluş Komitesi)

Nazi faşist orduları Yugoslavya'nın her yerini işgal ettiğinde Tito'nun ülkedeki etkisi arttı. 4 Temmuz 1941'de Yugoslavya Komünist Partisi Merkez Komitesi, Zagreb'deki Mayıs ayı danışma toplantısında Yugoslavya halkını silahlanmaya çağırdığında, binlerce kişi buna yanıt verdi ve cephelere doğru yola çıktı.

Bu dönemde, Kasım 1942'de Bosna'nın Bihaç kentinde ilk halk parlamentosu olan AVNOJ'un hazırlıkları başladı. Bu dönemde Halk Kurtuluş Savaşı'na karşı çıkanların ve vatan hainlerinin mallarına el konuldu. AVNOJ toplantısında tüm Yugoslavya halklarına, kardeşlik ve birlik uğruna tüm halkların savaşa katılması gerektiği vurgulandı. 8 Şubat 1943'te AVNOJ ve Yugoslavya Halk Kurtuluş Ordusu ve Partizan birliklerinin yüksek temsilcileri bir bildiri yayımlayarak bu savaşın tüm uluslara ait olduğunu ve işgalcilere karşı verildiğini, dolayısıyla bu savaşta elde edilecek başarılarla Yugoslavya'daki tüm ulusların bağımsız ve demokratik bir yaşam süreceğini vurguladılar. 25 Ağustos 1943 tarihinde Svetozar Vukmanoviç tarafından Yugoslavya Komünist Partisi'ne gönderilen yazılı metinde; Makedonya'nın da diğer uluslar gibi bu birliğe dahil edilmesi talep edildi. Bunun üzerine Yugoslavya Komünist Partisi Merkez Komitesi, Makedonya'dan 42 delegenin ikinci AVNOJ toplantısına davet edilmesine karar verdi. Böylece Makedonya ile ilgili kararlar yine merkezden alınmış oldu. Makedon kökenli delegeler AVNOJ'un ikinci oturumunda yer almadı.⁵⁸

Bihaç, 1942 yılında partizan birlikleri tarafından kurtarılan ilk büyük kasabaydı. Kurtuluştan 22 gün sonra bu kasaba tarihi öneme sahip bir olaya tanıklık etti. Tito konuşmasında savaşçılar ve Genelkurmay komutanları adına delegeleri selamladı ve şu sözleri söyledi; “AVNOJ'a büyük yük ve sorumluluk düşmektedir. Elimizde maalesef hiçbir şeyimiz yoktur. Sadece kanlarımız pahasına elde ettiğimiz silahlar vardır. Ülkemiz yakılıp yıkılmıştır. Halkımız aç ve yalınayak ve de büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Bizi sevindiren tek husus ise zorluk çeken halkın sonsuz inancı ve yıkılmaz direncidir”⁵⁹

⁵⁸ Minoski, Mihajlo, *a.g.e.*, s. 400.

⁵⁹ Emin Salih, *a.g.m*, s. 24-27.

AVNOJ oturumu Yugoslavya için önemli bir olaydı. Bu oturumda, Kral Petar Karagjorgjevic'in yurtdışında bulunan diğer üyelerinin Yugoslavya'ya gelmeleri yasaklandı. Tito'ya Mareşal unvanı verildi. Yugoslavya konusu Tahran konferansında Roosevelt, Stalin ve Churchill arasında da görüşüldü. Bu toplantıda Tito'nun Almanlara karşı mücadelesinde desteklenmesine karar verildi. Bu kararın alınmasının en büyük nedeni Tito'nun ordu üzerindeki etkisiydi. Tahran Konferansı'nda Yugoslav Partizanlar da müttefik askerler olarak tanındı.⁶⁰

Dönemin istatistiklerine göre Yugoslavya Komünist Partisi ve Tito'nun öncülük ettiği savaşlarda 2 milyon insan hayatını kaybetti. Bu savaşın sonunda Yugoslavya işgalcilerden kurtarıldı ve Yeni Yugoslavya inşa edildi. Sabah erken saatlerde AVNOJ'un ikinci oturumunun ana belgesi olan Deklarasyon okundu. Buna göre AVNOJ, Yugoslavya'nın tüm uluslarının en yüksek ve tek gerçek temsilcisi olarak aşağıdaki kararları alır:

1. AVNOJ, Yugoslavya'nın genel yasal temsilcisi olarak kurulmalıdır. Bir bütün olarak Yugoslavya uluslarının ve devletinin genel temsilcisi olarak, halk hükümetinin tüm özelliklerine sahip Yugoslavya Ulusal Kurtuluş Komitesi kurulmalıdır. AVNOJ yürütme işlevini bu komite aracılığıyla yerine getirmelidir.

2. Yugoslavya'yı terk eden kaçak Hükümetin Yugoslavya'nın meşru hükümetini temsil etme hakkı alenen iptal edilmelidir.

3. Josip Broz Tito'ya Mareşal unvanı verilmiştir.

4. Yugoslavya devletinin merkezi federatif nizamla yönetilecektir.

5. Bu oturumda Yugoslavya'daki halkları temsil etmesi gayesiyle Yüksek Temsil Ormanları'nın tesis edilmesine karar verilmiştir.

6. Makedonya'nın Vardar bölümünün yeni kurulacak federatif Yugoslavya'ya entegre olması kararlaştırılmıştır.

Son maddedeki ilginç detay ise Makedon halkının Vardar bölgesiyle yetinmeyip Pirin ve Ege Makedonya bölgelerinin de katılmasını istemesidir. Ancak AVNOJ oturumunda sadece Vardar Makedonya bölgesi birliğe dahil edilmiştir. Bu kararlar

⁶⁰ AVNOJ'un İkinci Oturumu – Tito Eseri, Birlik, 25 Mayıs 1954, s. 2.

Makedon delegeler olmadan alınmıştır. ASNOM'un 2 Ağustos 1944'teki ilk oturumu ve Makedonya Federatif Devleti'nin ilanı ve kuruluşu Sırp Genelkurmayı tarafından sevinçle karşılanmıştır.⁶¹ Alınan kararlar doğrultusunda yeni devletin, Federatif Yugoslavya'nın temelleri atılmıştır. 30 Kasım 1943 günü saat 17.00 sularında delegeler oturumu terk etmeye ve dağılmaya başlamıştır. Bu tarihi oturum başarıyla sona ermiş ve bu tarih Demokratik Federatif Yugoslavya'nın doğum günü olmuştur.⁶²

Yugoslavya Komünist Partisi liderleri, Halk Kurtuluş Savaşı, 29 Kasım 1943'te Bosna'nın Jajce kentinde yapılan AVNOJ'un ikinci oturumunda yeni Yugoslavya devletini kurmaya karar vermiştir. Yugoslavya Komünist Partisi'nin politikası şu sözlerle özetlenebilir: Yugoslavya uluslarının egemenlik ilkelerini gerçekleştirmek, Yugoslavya'nın tüm ulusları ve halkları için gerçek ve kendi kendini yöneten devletler yaratmak ve Yugoslavya'nın gelecekte herhangi bir hegemonyanın kurbanı olmamasını sağlamak için Yugoslavya'nın federatif ilke üzerine kurulması. Bu ilkeler Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Makedonya, Karadağ ve Bosna Hersek uluslarının ve halklarının tam eşitliğini ve haklarını güvence altına alacaktır. Yeni federatif devlette tüm ulusal azınlıklar (Türkler de dahil olmak üzere) ekonomik, siyasi ve kültürel özgürlük hakkına sahip olacaktır.⁶³

İkinci Dünya Savaşı sırasında Yugoslavya Almanlar tarafından işgal edildi. Almanlar tarafından desteklenen Hırvatlar, Sırlara karşı büyük bir katliam gerçekleştirdi. Bu dönemde 350 bin Sırp'ın öldürüldüğü tahmin ediliyor.

Daha önceki Hırvat milliyetçi inancına göre, Sırlar sadece din değiştirmiş Hırvatlar olarak kabul ediliyor ve bu nedenle din değiştirmeye zorlanıyordu. Bu dönemde yaklaşık 200-300 bin Ortodoks Katolikliğe geçti. Bu politika istenen sonucu vermeyince hükümet bir Hırvat Ortodoks kilisesi açtı. Bu kiliseye gidenler de Hırvat olarak adlandırılıyordu, ancak bunların farklı bir inancı benimsedikleri söyleniyordu.⁶⁴

⁶¹ Minoski, Mihajlo, *a.g.e.* s. 401-402.

⁶² Emin Salih, *a.g.m.* s. 33-34.

⁶³ Selim, Hilat, "Kökensel ve Kalımlı Edinimlerden Biri Ulus ile Halklarımızın Ulusal Eşitliği", *Sesler Aylık Kültür ve Sanat Dergisi*, sayı: 180 (YIL 19), Üsküp, 1983, s. 35-36.

⁶⁴ Jelavich, Barbara, *a, g, e.* cilt: 2, s, 279.

Çetnikler

Sırbistan'da Alman işgaline karşı örgütlenen ilk güç Draja Mihayloviç liderliğindeki Sırp milliyetçisi Çetnik örgütü oldu. Çetniklerin temel amacı Yugoslavya'da Sırp hegemonyasını kurmak ve tüm milliyetleri Sırbistan'dan kovmaktı. Çetniklerin yanı sıra, Yugoslavya Komünist Partisi liderliğindeki Partizan güçleri de Almanlara karşı direniş örgütledi. Partizanların çekirdeğini, İspanya iç savaşında Franco faşizmine karşı savaşmış olan 1300 Yugoslav komünistinden geriye kalan 300'ü oluşturuyordu. Çetnikler ve Partizanlar 1941 sonbaharına kadar Alman işgaline karşı birlikte savaştı. Ancak 1941 kışında Çetnikler tüm enerjilerini Partizanlarla savaşmaya yöneltti.⁶⁵ Yugoslavya'nın 1941 yılında Alman ve İtalyan orduları tarafından işgal edilmesinin ardından gerilla hareketi altında örgütlenen Çetnikler, aslında işgale direnmek yerine işgalden faydalanarak ülkeyi "Büyük Sırbistan"a hazırlamayı amaçlıyorlardı. Bu uğurda 100 bin Bosnalı Müslümanı katlettiler. Çetniklerin lideri Draja Mihailoviç, fanatik bir Sırp milliyetçisi olmasının yanı sıra aynı zamanda bir "Anglofil" ve üst düzey bir masondu. Çetnik komuta kademesi de ağırlıklı olarak masonlardan oluşuyordu. Bu "loca bağlantısı" Çetniklerin ABD ve İngiltere ile ilişkilerini "katalize ettiği" için büyük önem taşıyordu.⁶⁶

Markos, bir bölgeyi boşalttıklarında yerel halkın çocuklarını da yanlarında götürdüler. Yaklaşık 28.000 çocuğun evlerinden çıkarıldığı ve çoğunun sınır ötesine gönderildiği biliniyor. Bunlardan sadece yaklaşık 10.000'i evlerine geri dönebildi.⁶⁷

2.2.1.4. Komünist Rejimler Dönemi (1945–1990)

Balkanlar'daki sosyalist örgütlenmeler 19. yüzyılda başladı. Yukarıda Bolşevik devrimiyle birlikte sosyalist partilerin bir yol ayrımına geldiğinden bahsetmiştik. İkinci Dünya Savaşı sırasında milliyetçiler ve komünistler Mihver güçlerine karşı birlikte savaştılar. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda milliyetçiler ve komünistler karşı karşıya geldi, ancak Yunanistan hariç tüm ülkelerde komünistler hızla iktidarı ele geçirdi. Yunanistan kıl payı "kurtarıldı". Balkan ülkelerindeki açık Sovyet etkisine rağmen, zaman

⁶⁵ Bora, Tanıl, *a, g, e*, s. 2–53.

⁶⁶ Jelaviç, "Barbara", *a, g, e*, cilt: 2, s. 296.

⁶⁷ Jelaviç, "Barbara", *a, g, e*, cilt: 2, s. 333.

içinde komünizmin farklı yorumları ortaya çıktı. Arnavutluk'ta bu yorumların en aşırısı uygulanmakta iken, Tito liderliğindeki Yugoslavya Stalin'den farklı bir çizgi izledi.

2.2.1.5. Yugoslavya'nın Kominform'dan Çıkarılması

Batı Bloku'nun Sovyet yayılması ve tehlikesi karşısında Avrupa'da kendini toparlamaya ve Sovyetlere karşı güçlenmeye başladığı bir dönemde Sovyet Bloku'nda büyük bir çatlak ve çatışma meydana gelmiş ve Sovyetlerin Balkanlardaki en güçlü kolu olarak görülen Yugoslavya Moskova'dan kopmuştur. Bunun üzerine Yugoslavya 28 Haziran 1948'de Kominform'dan ihraç edilmiştir. Yugoslavya'nın Kominform'dan ve Moskova'dan kopması aslında iki devlet arasında 1945'ten beri gelişmekte olan sürtüşmelerin bir sonucuydu ve bu sürtüşmeler 1948'in başından itibaren bir çatışmaya dönüştü. Mart-Nisan-Mayıs 1948'de iki ülkenin komünist partileri arasında teati edilen mektupların analizine göre, çatışmanın nedenleri aşağıdaki noktalarda özetlenmiştir:

1. Diğer uydu ülkelerde olduğu gibi, Sovyetler Yugoslavya'yı da tam kontrol altına almak istedi, ancak Yugoslav lider Tito buna izin vermedi. Çünkü Yugoslavya komünist rejim altına Sovyet askerleri ya da Sovyet Rusya sayesinde değil, Tito ve "Partizanlarının" Almanlara karşı verdiği silahlı mücadele sayesinde girmişti. Diğer uydu ülkelere kıyasla bu farklılık Tito'ya Moskova'ya karşı davranışlarında büyük bir bağımsızlık sağlıyordu ve Moskova bunu hazmedemiyordu.

2. Tito, Yugoslavya'da komünist rejimini kurduktan sonra Moskova'ya güvenmiş olsa da, kendi tasarımları vardı. Tito kendisini Balkanların lideri yapmak istiyordu. Bu amaçla Bulgaristan, Romanya ve Macaristan ile çeşitli iş birliği anlaşmaları ve ittifak antlaşmaları imzalandı. Tito bu ülkeleri Belgrad etrafında toplamak, hatta Markos Yunanistan'da galip gelirse Yunanistan'ı da içine alarak bir Balkan Federasyonu kurmak istiyordu. Bu durum Sovyetleri korkuttu. Pravda gazetesi 28 Ocak 1948'de yayınladığı bir makalede böyle bir federasyonu "yapay bir federasyon" olarak tanımladı ve Stalin Yugoslav liderlere böyle bir federasyondan yana olmadığını söyledi. Sovyetler, Tito'nun böylesine büyük bir federasyonun başına geçmesinden ve komünist dünyanın iki numaralı lideri olmasından korkuyordu.

3. Yine Sovyetleri Balkan Federasyonu konusunda rahatsız eden şeylerden biri de Yugoslavya'nın Arnavutluk üzerindeki etkisiydi. Arnavutluk, bazı Yunan toprakları üzerinde hak iddia ettiği için Yunanistan'a karşı Yugoslavya'ya dayanmaya çalışmış ve hatta Tito Arnavutluk'a bazı birlikler göndermişti. Sovyetler, Yugoslavya'nın Stalin'in deyimiyle Arnavutluk'u "yutmasından" endişe ediyordu.

4. İki ülke arasında doktrinsel farklılıklar da ortaya çıkmıştır. Sovyetler, Tito'nun Sovyet komünizmini ve sistemini aynen uygulamasını isterken, Tito buna karşı çıkmış ve komünizmi Yugoslavya'nın ulusal koşullarına göre uygulamaya çalışmıştır. Tito'nun bu hamlesi, uluslararası komünizm hareketinde "ulusal komünizmin" ilk uygulaması olarak değerlendirilebilir.

5. Son olarak, Sovyet ajanlarının Yugoslavya'daki faaliyetleri de çatışmanın önemli bir nedeniydi. Öyle ki Belgrad'daki Sovyet elçisi Yugoslavya'nın tüm işlerine karışmaya başladı. Bu durum Yugoslav liderleri kızdırdı. Bu olay ve Yugoslavya'nın Sovyet Bloğundan kopması Sovyet Rusya için ağır bir darbe oldu. Bu nedenle Yugoslavya bir süre Sovyet Rusya'nın tehditlerine maruz kaldı ve ABD Yugoslavya'ya ekonomik ve askeri yardım sağlamaya başladı. Stalin'in 1953'teki ölümünden sonra Sovyet-Yugoslav ilişkileri yumuşasa da, Moskova'nın çabalarına rağmen Tito Sovyet Bloğuna dönmedi ve 1961'de Nehru ve Nasır ile birlikte Bağlantısızlar Bloğunun lideri oldu.⁶⁸

2.2.1.6. Yugoslavya'nın Parçalanması

Tito'nun ölümünden sonra "Tito'dan sonra Tito" sloganıyla iktidara gelen liderler özellikle 1987 yılına kadar iktidarı korumaya çalışmış ancak Miloseviç'in yükselişiyle Yugoslavya çatırdamaya başlamıştır. 1990 yılında Yugoslav Komünist Birliği toplantısında Komünist Parti'nin Yugoslavya'daki rolü ve iktidar tekeli sona erdi. 1990'ların başında Batı, giderek gerginleşen Yugoslavya ile pek ilgilenmiyordu. Daha çok bekleyip ne olacağını görmekten yanaydılar. Bir sonraki bölümde detaylı olarak anlatılacağı üzere 1991 yılında Hırvatistan ve Slovenya bağımsızlıklarını ilan etti ve Yugoslav ordusu Sırp tarafından bu ülkelere girdi. 1991'de başlayan savaşlar sonucunda

⁶⁸ Armaoğlu, Fahri, "20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995", Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 449-451.

Avrupa Topluluğu (AT) 8 Kasım 1991'de Yugoslavya'ya ambargo kararı almış ve Yugoslavya'dan kopan Cumhuriyetlerin 15 Ocak 1992'den itibaren tanınacağını ilan etmiştir. Almanya bu kararı beklememiş, savaşı bir anda bitirmek ve Almanya'yı göç dalgasından kurtarmak için 23 Aralık 1993 tarihinde Hırvatistan ve Slovenya'yı tanımıştır. Ancak olaylar Almanya'nın beklediği gibi gelişmemiştir.⁶⁹

Yugoslav ordusu hakkında gözden kaçırılmaması gereken nokta, Tito döneminde genel olarak Yugoslavya'nın resmî kurumlarının çoğunda görülen etnik dengeden uzak olduğudur. Nüfusun %39'unu oluşturan Sırp orduda %60, %22'sini oluşturan Hırvatlar %12,6 ve %8'ini oluşturan Slovenler %2,8 oranında temsil edilmiştir (Ülger, 2016: 14). Sayısal olarak zaten üstün olan Sırp, Hırvat ve Slovenlerin bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle birlikte Yugoslav ordusunun tek hâkimi haline gelmişlerdir. Slovenya'da Sırp nüfusun bulunmaması Slovenya için bir istisna olsa da, Hırvatistan ve daha sonraki bağımsız devletler için Yugoslav ordusu Sırp ordusuyla eş anlamlıydı. AT'nin artan ilgisiyle birlikte diğer uluslararası örgütler de Yugoslavya ile ilgilenmeye başladı. BM başlangıçta ayrılıkçı devletleri tanımama eğiliminde olsa da, daha sonra tanıma için asgari koşulları yerine getirmesi halinde bir devleti tanıyabileceğini belirtti. 15 Ocak 1992'de tüm AT ülkeleri Hırvatistan ve Slovenya'yı tanımış, aynı yıl ABD, Rusya ve Türkiye de Bosna Hersek ve Makedonya dahil tüm bağımsız devletleri aynı anda tanımıştır.⁷⁰

2.3.KİMLİK ÇATIŞMALARI

2.3.1. Sırp-Boşnak Kimlik Çatışmaları

Hırvatistan ve Slovenya'nın bağımsızlığını kazanmasının ardından aynı ülke sınırları içerisinde Sırplarla baş başa kalacaklarını anlayan ve bunu istemeyen Boşnaklar, Hırvat egemenliğini isteyen Hırvatlar ve Sırp egemenliğinin güçlendirilmesinden yana olan Sırp arasında daha sonra insanlığa karşı büyük suçlara sahne olacak bir iç savaş patlak vermiştir.

⁶⁹ Ülger, İrfan Kaya, "Yugoslavya Neden Parçalandı?" Umuttepe Yayınları, Kocaeli, 2016, s. 91-109.

⁷⁰ A, g, e, s. 91-109.

Bosna Hersek'te 1981 yılında nüfusun %39,5'ini Müslümanlar, %32'sini Sırp, %18,4'ünü ise Hırvatlar oluşturuyordu. Görüldüğü gibi Müslümanların ve Sırpın oranları birbirine çok yakındır. Hiçbir etnik grubun çoğunluğu oluşturmadığı 23 bölge ve 32 Müslüman, 31 Sırp ve 14 Hırvat bölgesi bulunmaktadır. 1991 yılına kadar yüksek doğum oranları nedeniyle nüfus Müslümanlar lehine kaymış ve Müslümanların toplam nüfusa oranı yaklaşık %44 olmuştur.⁷¹

Yugoslav kimliği açısından Müslümanların %44'ü 1.905.318 kişiye tekabül etmektedir. Aynı zamanda kendilerini Yugoslav olarak tanımlayan 1.369.318 Sırp, 755.231 Hırvat ve 239.977 kişi bulunmaktadır. Yugoslav olduğunu iddia edenlerin çoğunluğunu Boşnaklar oluşturmaktadır. Müslüman nüfusla birlikte düşünüldüğünde Boşnakların ülke nüfusu içindeki oranı %46 civarındadır.⁷²

1990 yılında diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Bosna Hersek'te de seçimler yapıldı ve Boşnak "Demokratik Eylem Partisi" sandalyelerin çoğunluğunu kazandı. Aliya İzzetbegoviç Cumhurbaşkanı olarak seçildi. 15 Ekim 1991 tarihinde Bosna Hersek Cumhuriyeti tam bağımsızlığını ilan etti. AK, Bosnalı Sırpın bağımsızlık istemediğini ve adil bir karar için referandum yapılması gerektiğini belirtti. İzzetbegoviç, 29 Şubat-1 Mart 1992 tarihlerinde yapılan referandumda bağımsızlık lehine %99,7 oranında oy çıkmasının ardından 3 Mart 1992 tarihinde Bosna Hersek'in bağımsızlığını ilan etti. Bosna-Hersek içindeki Sırp özerk bölgeler oluşturdular ve Sırbistan'a bağlanmayı talep ettiler. Bu bölgelerde Sırp olmayanlara karşı terör eylemleri gerçekleşmeye başladı. Bosna-Hersek'teki Hırvatlar ise bağımsızlığı desteklediklerini ifade ettiler, ancak iki Hırvat özerk bölgesi oluşturmaktan da geri durmadılar.⁷³

Uluslararası toplum çatışmayı durdurmak için Bosna-Hersek'te üç ulusa ait üç kanton bölge önerdi. Ancak Aliya İzzetbegoviç "bir arada yaşama" inancını koruduğu için bu fikirlere sıcak bakmadı. Bosna'da Sırp tarafından gerçekleştirilen ilk etnik temizlik

⁷¹ Kenar, Nesrin, "Bosna-Hersek Kimlik Bilgileri Bosna-Hersek Savaşı", Balkanlar El Kitabı, cilt: 2, Çağdaş Balkanlar, s. 177-205, (Der. Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay), Akçağ Yayınları Ankara, 2013, s. 181.

⁷² Karatay, Osman, "Bosna Sırp Cumhuriyeti", Balkanlar El Kitabı, cilt, Çağdaş Balkanlar, s. 213-221, (Der. Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay), Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, s. 214.

⁷³ Kenar, Nesrin, "Bir Dönemin Perde Arkası Yugoslavya", Palme Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 166-171.

dalgası 1992 yılında başladı. Sırlar Bosna Hersek Cumhuriyeti topraklarının %70'ini işgal etmişti. Birkaç hafta içinde Yugoslav ordusu BM kararıyla Bosna'dan çekildi ancak büyük katliamlar yaşandı. Yugoslav ordusu çekilirken tüm ağır silahlarını Bosna'daki Sırlara bıraktı ve savaşa devam etmeyi planladı.⁷⁴

Bosna Savaşında Sırbistan, 11 Temmuz 1995'te Srebrenitsa'ya saldırarak kendi ipini çekti. Srebrenitsa saldırısı, Sırbistan'ın yapabileceklerine göz yumma düzeyinin ötesine geçti. Çünkü BM tarafından güvenli bölge ilan edilen Srebrenitsa'da katledilen Müslümanların sayısı bir günde 8 bine ulaştı. 28 Ağustos 1995'te Saraybosna'da bir pazar yerinde patlayan bomba sivillerin ölümüne yol açtı ve NATO'ya harekete geçmesi gerektiği mesajını verdi. Aynı ay içinde Bosnalı Sırların karargahları ve askeri tesisleri havadan vuruldu, Boşnaklar ve Hırvatlar Sırların çekildiği bölgeleri ele geçirdi. Miloseviç, Batı'nın daha fazla tepki göstermesinden korktuğu için Bosnalı Sırlara tam destek politikasından vazgeçti. Yugoslavya'ya karşı ambargonun kaldırılması karşılığında Dayton planını kabul etti. Bosnalı Sırlardan desteğini çekmesi Miloseviç'e sadece Bosna'ya değil aynı zamanda iç politikadaki gücüne de mal oldu.

Dayton Antlaşması'na göre ülke topraklarının %51'i Boşnak-Hırvat Federasyonu'na, %49'u ise Bosnalı Sırlar ait olarak düzenlenmiştir. Boşnaklar, Hırvatlar ve Sırlar anayasal olarak eşit statüye sahipti. NATO 1996 yılına kadar askeri düzenlemeleri üstlendi. Milliyetçi liderler Miloseviç ve Tudjman'ın yerini Batı ile daha uyumlu liderler aldı.⁷⁵

Kimlik çatışması yaşayan devletler, aralarında ortak değerler bularak barışı inşa eder. Dayton süreci açıkça başarılı oldu çünkü tüm taraf devletler savaştan ve kayıplardan dolayı yıpranmışlardı ve uluslararası toplumda bir yer edinmek istiyorlardı. Sırlar, Hırvatlar ve Boşnaklar da savaşın sonunda kazanan olmayacağını anlamışlardı. Üzerinde birleştikleri ortak nokta, büyük toprak kazanımı hayallerinden vazgeçmek ve mevcut egemenliklerini ve nüfuzlarını kaybetmemektir.

⁷⁴ A, g, e, s. 171-175.

⁷⁵ Kenar, Nesrin, a, g, e, s. 189-195.

2.3.2. Sırp-Arnavut Kimlik Çatışmaları

Balkan halklarının çoğuna göre “kahraman”, despot liderlerin suikastçılarıdır.⁷⁶ 1389'daki yenilginin ardından I. Murad'ı öldüren Miloş Obiliç kahraman ilan edilmiş ve Sırbistan yıllar sonra da olsa savaş alanında I. Murad'ın mezarının karşısına Miloş Obiliç adına bir anıt dikebilmiştir. Kosova Savaşı'ndaki yenilgi, Sırp'ların "seçilmiş halk", "kurban millet" ve "kutsal/mavi Sırbistan" gibi söylemlerinin başlangıç noktasıdır. Bu kurgular inşa edildikçe Kosova toprakları Sırp'lar için daha kutsal bir yer haline gelmiştir. Yani bir anlamda Sırp'lar kendi kutsallıklarını kendi elleriyle inşa etmiş ve bunu söz konusu toprakların en başından beri kendilerine ait olduğu iddialarını kanıtlamak için kullanmışlardır.⁷⁷

Arnavut milliyetçiliğinin başlangıcı olarak 10 Haziran 1878 Prizren Birliği kabul edilir. Bu tarihin Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarının arasına denk gelmesi dikkat çekicidir. Prizren Birliği, Ayastefanos Antlaşması'nın uygulanmasına karşı örgütlü bir mücadeleydi. Balkan halkları arasında Arnavutlar, çıkarları Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarına en yakın olan halktı. Osmanlı yönetimi altında özerkliği savundular. Tanzimat ve Islahat Fermanları sırasında ayaklanmalar oldu, ancak bunlar sadece asayiş sorunu olarak algılandı. Arnavut ulusal bilincinin uyanışındaki en güçlü ortak noktanın ulusal dil olması, seküler bir milliyetçilik anlayışını da beraberinde getirdi.⁷⁸

1990'lı yılların başı Sırp milliyetçiliğinin saldırganlaştığı ve milliyetçi Sırp'ların sokaklara döküldüğü yıllar olmuştur. Kosova'da 1998 yılına kadar İbrahim Rugova önderliğinde pasif eylemler gerçekleştirilmiş, 1998 yılından sonra Kosova Kurtuluş Ordusu (UÇK) örgütlenmiş ve silahlı direniş başlamıştır. Pasif eylemler sırasında Kosova, Yugoslavya ile tüm ilişkilerini kesmiştir.⁷⁹

En başa dönecek olursak, Kosova'nın Yugoslavya'dan ayrılmak istemesinin temel nedeni ekonomik zorluklardı. Federasyonun en gelişmiş ülkesi olan Slovenya ile

⁷⁶ Arman, Murat Necip, “Avrupa Birliği'nin Batı Balkanlar Genişlemesi: Bir Dış Politika Aracı Olarak Kimlik Dönüşümü”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayın No: 3, İzmir, 2007, s. 58.

⁷⁷ Günal, Altuğ, “Sırbistan”, Çağdaş Balkan Siyaseti, Gazi Kitabevi, Ankara, 2012, s. 91, 85, 115.

⁷⁸ Bozbora, Nuray, “Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi” Balkanlar El Kitabı, cilt; 1, s. 555-575, (Der. Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay), Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, s. 555-556.

⁷⁹ Tılıç, Doğan, “Milliyetçiliğin Pençesindeki Kartal Kosova”, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1999, s. 52.

arasındaki %300'lük gelir fark yaklaşık 40 yıl içinde %800'e çıkmıştı.⁸⁰ Ancak, anayasal olarak ayrılma hakları yoktur. Yugoslavya uluslarının ayrılma hakkı vardır, ancak Kosovalı Arnavutların Kosova dışında Arnavutluk gibi bir anavatanları olduğundan, onlar "Yugoslavya ulusları" değil, "Yugoslavya'daki uluslar"dır ve ayrılma hakları anayasada tanınmamıştır. Yani Yugoslavya için Kosovalı Arnavutlar bir "ulus" değil, "ulusal azınlık"tır.⁸¹

Miloseviç'in yönetimine kadar bir arada yaşamayı başarmış olan Kosovalı Arnavutlar için Miloseviç yönetimi yeni bir dönem başlattı. Miloseviç sistematik olarak Arnavutları Kosova'dan uzaklaştırmak amacıyla politikalar izledi. 1963 yılında Kosova, Sırbistan Sosyalist Cumhuriyeti içinde bir "Sosyalist Özerk Vilayet" olarak tanındı. 1974 yılında Arnavutça, Sırpça ve Hırvatça ile birlikte resmi dil olarak kabul edildi. 1988 yılında Tito öldüğünde Miloseviç tüm özgürlükleri geri aldı.⁸²

İlerleme beklerken gerileme yaşayan Kosovalılar uygulamalara karşı çıktı. Kosovalıların isyanı Sırbistan içinde milliyetçiliği artırdı. Tito'nun ölümünden sonra Kosova'da başlayan gösterilerde "Biz Yugoslav değiliz, Arnavut'uz" sloganları Tito'nun "Yugoslav" ırkı? yaratmadaki başarısızlığını ortaya koymaktadır. Balkanların Gandi'si olarak bilinen Kosova direnişinin sembol ismi İbrahim Rugova, her zaman pasif direnişten yana olmuştur. Ancak sertlik yanlıları pasif direnişin savaş zamanında etkisiz olduğunu anlayınca yavaş yavaş Rugova'nın yolundan ayrıldılar. Miloseviç ise ABD müdahalesinden korktuğu için Kosova'da şiddet düzeyini istediği kadar yükseltemedi.⁸³ 26-30 Eylül 1991 tarihleri arasında Kosova Demokratik Birliği, Kosova topraklarındaki vatandaşlarına bağımsızlık konusundaki görüşlerini bir referandumla sordu. Sonuç %99.87 oranında bağımsızlık lehinde çıktı. Özellikle bu karardan sonra Sırpçalar için Arnavutlar artık "terörist" olarak değerlendirilmiştir.⁸⁴ Arnavutların "terörist" kimliği günlük yaşamın bir parçası haline geldi. 1991'den 1998'e kadar Sırbistan Kosova'yı bir

⁸⁰ Kenar, Nesrin, *a, g, e*, s. 238.

⁸¹ Bkz., Sherifi, İsak, "Dezintegrımı i Jugoslavisë, Kosova 1990-2008", Tetovë, 2016.

⁸² Alkan, Necmettin, "Yugoslavya'nın Dağılması", Balkanlar El Kitabı 2. Cilt: Çağdaş Balkanlar, s.33-55, (Der. Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay), Akçağ Yayınları, Ankara 2013, s. 39.

⁸³ Ülger, İrfan Kaya, *a, g,e*, s. 177.

⁸⁴ Türbedar, Erhan, *a,g,e*, s. 142.

polis devleti olarak yönetti. Arnavutça yasaklandı ve bölge askeri olarak temizlendi. Bu dönemde Kosova Kurtuluş Ordusu (UÇK) Sırp polisine karşı şiddet eylemlerinde bulundu.⁸⁵ Tırmanan şiddet olaylarına cevaben 6 Şubat 1999 tarihinde Paris'teki Rambouillet şatosunda Kosova sorununu görüşmek üzere bir konferans düzenlenmiş ve Rugova yerine Kosova'yı temsil etmek üzere UÇK liderliği davet edilmiştir. UÇK liderinin yanı sıra AB Komisyonu temsilcileri ve Temas Grubu ülkelerinin (ABD, Almanya, İngiltere, İtalya, Rusya) dışişleri bakanları da masada hazır bulundu. Toplantıda Yugoslavya'nın toprak bütünlüğüne atıfta bulunuldu ve derhal bir anlaşma yapılması çağrısında bulunuldu.⁸⁶ Ayrıca Kosova'ya önemli ölçüde özerklik tanınmasına karar verildi. Tüm bunların gerçekleşmesi için NATO ve uluslararası örgütler Yugoslav topraklarında konuşlandırılacaktı. Başlangıçta hem Yugoslavya hem de Kosova tarafından reddedilen anlaşma, egemenlik ve serbest seçim taahhütlerinin ardından Kosova tarafından kabul edildi. Anlaşmanın Belgrad Parlamentosu tarafından reddedilmesiyle NATO tüm diplomatik yolların tükendiğini ilan etti ve 24 Mart 1999'da hava harekâtını başlattı. Harekât esnasına sadece Kosova değil, tüm Yugoslavya toprakları bombalandı.⁸⁷

Çatışmaları durdurmak için NATO, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) kararı olmaksızın 24 Mart 1999'da ilk kez Sırp mevzilerini bombalamaya başladı. Bombardımanın ardından Miloseviç NATO'ya savaş ilan etti ve eylemlerini sertleştirdi. Miloseviç'in NATO'ya savaş ilan etmesi pratikte tüm Batılı devletlere savaş ilanı anlamına geliyordu. Bombardıman askerî açıdan başarılı olsa da Miloseviç siyasi gücünü korudu. NATO, tarihinde ilk kez bir Avrupa devletini başka bir Avrupa devletinden korumak için müdahalede bulundu. Üstelik bu müdahale yasal engellere rağmen gerçekleştirilmiştir.⁸⁸ Kosova uluslararası koruma altına alınmış ve Bosna'da olduğu gibi Kosova için de bir bağımsızlık geçiş süreci öngörülmüştür.

⁸⁵ Ülger, İrfan Kaya, *a, g, e*, s. 178.

⁸⁶ Sherifi, İsak, *a, g, e*,.

⁸⁷Karakoç, Jülide, "ABD'nin Soğuk Savaş Sonrası Hegemonya Çabaları Etkisinde NATO'nun Kosova Müdahalesi", Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8/1, Ankara, 2006, s. 231-233.

⁸⁸ Günal, Altuğ, *a, g, e*, s. 89.

Sırp silahlı kuvvetleri 1999 yılında Kosova'dan çekildiğinde, 180,000 kadar Sırp cezalandırılma korkusuyla Kosova'dan kaçtı. 2010 yılına gelindiğinde sadece 20,000 kadar Sırp Kosova'ya geri dönmüştü. 1938 yılında Kosova'daki Arnavut nüfusun oranı %68 iken, Arnavutların nüfus sayımını boykot etmesine rağmen bu oran 1982'de %77'ye, 1991'de ise %85'e yükseldi. Kosova'nın BM yönetimi altında olduğu 2003 yılında yapılan nüfus sayımı, nüfusun %88'inin Arnavut ve %7'sinin Sırp olduğunu göstermiştir.⁸⁹ Kosova'da yaşayan Sırp'lar genellikle toplu halde belirli bölgelerde yaşamaktadır. Kosova'nın kuzeyinde yer alan ve Kosova topraklarının yaklaşık %10'unu oluşturan bölge Sırp kontrolü altında kalmıştır. Bölge, hafif silahlı Sırp'lar tarafından korunuyordu ve eğitim, sağlık ve posta hizmetleri gibi hizmetler Sırp bütçesi tarafından sağlanıyordu. Bağımsızlıktan sonra Belgrad bu bölgede kendi yasalarını uygulamakta ısrar etti. Kosova'nın kendine has bir başka Kosova sorunu daha vardı. Kosova'nın kuzeyinde çocuklar arasında çıkan en küçük bir sokak kavgası bile etnik bir çatışmaya dönüşme potansiyeline sahipti. Bu etnik çatışmanın yaşanmaması için uluslararası toplum Kosova'nın kuzeyi için bir özerklik planından yana olmuştur.⁹⁰

⁸⁹ Ülger, İrfan Kaya, *a, g, e*, s. 168).

⁹⁰ Türbedar, Erhan, “**Yeni Dönemde Kosova ve Bağımsızlık İlanı**”, Balkanlar El Kitabı, Çağdaş Balkanlar, s. 149-161, (Der. Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay), Akçağ Yayınları, Ankara 2013.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BOSNA VE KOSOVA SAVAŞLARI ESNASINDA ÖNE ÇIKAN KRİZ ZAMAN FETVALARI

İslam tarihi boyunca fukaha, Müslüman toplumların “ne yapmalı?”, “nasıl yapmalı?” sorularına dini kaynaklara dayanarak, titiz metotlar oluşturarak ve bu metotları uygulayarak cevap üretmişlerdir. Fukaha yalnızca olağan şartlarda süren toplumsal yaşam için değil aynı zamanda olağanüstü şartlarda sürülen yaşam için de faal olmuştur. Fukaha; doğal afetler, savaş, işgal gibi saiklerin sebep olduğu kriz dönemlerinde dönemin sorunlarına mercek tutmuş ve ortaya çıkan sorunları çözmek için yoğun çaba harcamıştır. Öte yandan insanlar da fıkhî yaşamlarının düzenlenmesi ve yeni sorunlara cevap üretilmesi için bir misyon yüklemişlerdir.

Bu bölümde, fıkıh açısından ele alınan, savaş dönemindeki sorunlara ilişkin konular detaylı bir şekilde incelenecektir. Bu konular belirlenirken, hem sözlü arşivden elde edilen bilgiler hem de yazılı arşivde bulunan kaynaklar kullanılacaktır. Bu konular, örnekleriyle birlikte açıklanarak ve hangi kaynaklardan alındığı ve kimler tarafından dile getirildiği dipnotlarda gösterilerek tahlil edilecektir. Kaynakların dipnotlarda belirtilmesi suretiyle, çalışmanın bilimsel geçerliliği ve izlenebilirliği temin edilecektir. Bu yöntem, araştırmanın akademik ve bilimsel bir temele oturmasını sağlayacak ve elde edilen bulguların güvenilirliğini artıracaktır. Ayrıca, fıkıh ilmi perspektifinden sorunların nasıl ele alındığının anlaşılmasına ve o dönemde verilen fetvaların temelini oluşturan düşünce süreçlerinin aydınlatılmasına yardımcı olacak fukahanın bu çabasının neye tekabül ettiği ve sorunlara ne şekilde reaksiyon verdiği özel bir dönem sınırları içerisinde ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

3.1. MÜSLÜMANLARIN SAVAŞ ESNASINDAKİ KONUMLARI

İnsan hayatında birçok zorluk ve kriz durumuyla karşılaşabilir ve bu durumların belki en acımasızı savaş ortamlarıdır. Savaş, büyük yıkımlara ve travmalara yol açabilen bir durumdur. İnsanlar, bu tür zorlu ortamlarda manevî değerlere sarılarak güç bulmaya

çalışırlar. Özellikle dinî inançlar, insanların savaş sırasında dayanma güçlerini artırabilir ve onlara umut ve teselli sağlar. Bu zamanlarda insanların yaşadığı kaygılar, korkular ve zorluklar kendisinden büyük, güçlü bir varlığa yönelmesine sebep olur. Müslüman toplumlarda bu varlık; her şeyi bilen, her şeyi gören ve duyan, insanı içerisine düştüğü zor şartlardan kurtarabilecek üstün özelliklerdeki Allah'tır. Allah'a inanma ve güvenme, onun rızasını kazanmayı arzulama ve ölümden sonra cennete giderek tüm zorluklardan kurtulma isteği böylesi zorlu dönemlerde toplumun genelinde artış gösterir.⁹¹ Dolayısıyla bu dönemlerde, insanlar ibadet etmeye çalışır, dua eder ve dinî ritüelleri daha sık uygularlar. Bu, insanların dayanma güçlerini artırmalarına ve umutlarını korumalarına yardımcı olabilir.⁹²

Görüşmecilerden Boşnak Dili ve Edebiyatı öğretmeni olan Pakiza Demiroviç (yaş koysak güzel olur), bu konuya ilişkin şu ifadeleri ile söz konusu psikolojik vakıayı teyit etmektedir: "Savaştan önce İslamî uygulamalar genellikle yaşlılar arasında yaygındı. Ancak savaş sırasında ve sonrasında, özellikle gençler arasında dinî uygulamaların yaygınlaştığını gözlemledik."⁹³ İbadet, onlara huzur ve sükûnet sağlar, manevi bir sığınak sunar. Bu savaş ortamında, insanların ibadetleri, onlara zorluklara dayanma gücü sağlayarak psikolojik olarak daha sağlam bir temel oluşturur. Aynı zamanda ibadet birlik ve dayanışma duygusunu güçlendirir, insanların ortak değerler sistemi etrafında bir araya gelmelerini sağlar.⁹⁴ Bu durumun, gençlerin moral ve motivasyonlarını yüksek tutmalarına yardımcı olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca, dinî pratiklerin gençler arasında yaygınlaşması, toplumun dindarlık seviyesinin artmasına ve bu dönemde manevi değerlere olan ilginin artmasına katkıda bulunur.

Savaş ortamında insanlar, manevi güçlenmenin yanında psikolojik ve sosyal destek mekanizmalarına da ihtiyaç duyarlar. Bu ihtiyacın karşılanmasında din görevlileri ve diğer destek mekanizmaları önemli bir rol oynamaktadır. Savaş dönemlerinde din

⁹¹ Pür, İlyas. "Depremzedelere yönelik dini ve manevi danışmanlık uygulamaları." (2023), (erişim 05.07.2023).

⁹² Pür, İlyas. "Depremzedelere yönelik dini ve manevi danışmanlık uygulamaları." (2023), (erişim 05.07.2023).

⁹³ Görüşme yeri "Gornji Vakuf" tarih. 28.03.2023

⁹⁴ İlyas Pür, a. g. s.11

görevlileri, halka hem psikolojik hem de manevi destek sağlamak için çaba harcarlar. Manevi destek, insanların içsel güçlerini bulmalarına ve umutlarını korumalarına yardımcı olurken, psikolojik destek ise travma sonrası stres bozukluğu, kayıp ve acı gibi duygusal sorunlarla baş etmelerine yardımcı olur.

Bosna ve Kosova Savaşlarında din görevlileri, halkın yanında olmuş, onları dinlemiş, sorunlarını anlamaya çalışmış ve çözüm önerileri sunmak suretiyle halka destek sağlamışlardır. Diğer yandan, toplumun moralini yükseltmek ve dayanışma ruhunu güçlendirmek için de önemli bir rol üstlenmişlerdir. İnsanlara umut vermiş, motivasyon sağlamış ve birlikte hareket etme çağrısında bulunmuşlardır. Aynı zamanda, sosyal destek ağlarının oluşturulması ve insanların birbirlerine destek olmalarının teşvik edilmesi de önemli bir unsurdur. Bu sayede, insanlar birbirlerine dayanmış, birlikte mücadele etmiş ve savaşın getirdiği zorlukları aşmaya çalışmışlardır. Tam olarak bu unsurlar sebebiyle savaş döneminde din görevlileri halka hem psikolojik hemde manevi destekte bulunarak direnişe yardım etmişlerdir.

Emekli imam Bećir Meštrovac, "Vaizler görevlere hazırды. Kimsenin özellikle onları seçtiğini düşünmüyorum."⁹⁵ sözleriyle din adamlarının savaşta gönüllü bir şekilde yardıma hazır olduklarını ifade etmektedir. Görüşmecilerden görev süresince birkaç bölgeden sorumlu olan emekli baş imam Ramiz Becirović, "İmamların %70'i cephedeydi."⁹⁶ şeklindeki açıklamasıyla, imamların yoğun bir şekilde cepheye katıldığını vurgulamaktadır. Bu durum, imamların savaşta hem beden gücü olarak önemli bir rol üstlendiklerini, hem de müslümanların maneviyatı için büyük bir ihtiyacı karşıladıklarını ortaya koyar niteliktedir. Hâlihazırda Kosova Silahlı Kuvvetleri'nde rütbeli asker ve eski imam Agim Gashi ise savaşta müslümanların üstlendikleri sorumluluklara dair şu gözlemlerini paylaşmıştır: "Kendi arkadaşımı son nefesini verirken gördüğün zaman çok güç. Allah'a dua etmekten başka hiçbir seçeneğim yoktu... Şunu da gözlemledim; çok sayıda yaralı kişi veya son nefesini vermekte olan kişi bir hekiminin yanında olmaktansa

⁹⁵ Görüşme yeri "Lendići, Jajce" tarih. 03.04.2023

⁹⁶ Görüşme yeri "Jezero kasabası" tarih. 03.04.2023

-telkin ve hatırlatma için- bir hocanın yanında olmayı tercih ediyorlardı.”⁹⁷ Bu gözlem, insanların savaş ortamında, acı ve çaresizlik anlarında din görevlilerine olan ihtiyaçlarını ortaya koymaktadır. İnsanlar, bu görevlilerin yanlarında olmasını, onlara telkinde bulunmasını, manevi destek sağlamasını ve dualarla rahatlamayı tercih etmişlerdir.

Gönüllü olanların yanı sıra destek için birlik komutanlarının görevlendirdiği din adamları da cephede çalışmalar yürütmüşlerdir. Emekli imam Hasan Glamoçak: “Birlik komutanlığı bazı imamları motivasyon vermek için görevlendirdi.” demiştir.⁹⁸ Motivasyonun yanı sıra imamlar, savaşın meşru sınırlar ile devam edebilmesi için Müslümanlara yakışanın kin tutmamak olduğunu dolayısıyla esirlerden öç alınmaması gerektiğini öğütleyerek daha insani bir tutumu teşvik etmişlerdir. İslam dini, ahlaktan ödün vermeyen bir din olduğu için, savaş dönemlerinde bile düşmanlara karşı merhametli ve adil davranılmasını vurgular. Bu erdemleri hatırlatma konusunda imam ve diğer din adamlarının rolü önemlidir. Bu şekilde, savaşın sebep olduğu çatışmaların ve nefretin artmaması için bir zemin oluşturabilme çabaları savaş boyunca devam etmiştir. Din adamlarının bu mesajları iletmesi ve Müslümanları insanî değerleri korumaya teşvik etmesi, savaş döneminde kontrolün sağlanmasına katkıda bulunuyordu. Aynı zamanda, bu tür mesajlar, Müslümanların inançlarına uygun bir şekilde hareket etmelerini ve dini prensiplerini savaşın getirdiği zorluklar karşısında da korumalarını sağlıyordu. Savaş esnasında ülkede fazla sayıda esir bulunmadığı kaydını düşen Pakiza Demiroviç Müslümanların ellerindeki esirlere insanca muamele edildiğini ifade etmektedir.⁹⁹

Fıkhi kurumlar, medreseler, vakıflar, medrese öğrencileri ve hocaları gibi dini kurum ve şahsiyetler, savaş dönemlerinde Müslüman toplumda önemli bir rol oynamışlardır. Özellikle din adamları toplumda öncü sayıldıkları için daha fazla sorumluluk hissetmişlerdir. İnsanlara manevi destek sağlamak, dinî sorumlulukları hatırlatmak ve toplumsal dayanışmayı güçlendirmek için çalışmışlardır. Görüşmelerimiz neticesinde, fıkhi kurumlar, medreseler, vakıflar ve medrese öğrencilerinin savaş dönemlerinde etkin bir rol oynadığı ortaya çıkmıştır. Özellikle din adamları, toplumun

⁹⁷ Görüşme Yeri: Prishtine, Görüşme Tarihi: 15.04.2023.

⁹⁸ Görüşme Yeri “Gornji Vakuf”, Görüşme Tarihi: 28.03.2023.

⁹⁹ Görüşme yeri “Gornji Vakuf” tarih. 28.03.2023

moralini yükseltmek, dinî bilinç ve ibadet pratiklerini canlandırmak amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. İnsanlara güç ve umut vermek, savaşın getirdiği zorluklarla başa çıkmalarına yardımcı olmak için çaba göstermişlerdir.

Emekli imam Hasan Glamoçak ifadesinde belirttiği üzere, “Devlet ve bazı İslami insani yardım kuruluşları tarafından ölenlerin eşleri ve çocuklarına destek sağlanmıştır”.¹⁰⁰ Müslüman toplumlar ve uluslararası insani yardım kuruluşları da savaş mağduru halka yardımlarda bulunmuştur. Bu şekilde, fıkhi kurumlar ve diğer dini kurumlar aracılığıyla insani yardımlar da gerçekleştirilmiştir. Emekli imam Bećir Meštrovac en çok Müslüman ülkeler ve uluslararası insani yardım kuruluşlarının yardım ettiğini ifade etmiştir.¹⁰¹ Bu ifade, savaş döneminde fıkhi kurumlar ve diğer dini kuruluşları üzerinden Müslüman toplumların insani yardım faaliyetlerinde aktif olarak yer aldığını göstermektedir.

Bu durum, savaş döneminde toplumun karşı karşıya kaldığı zorluklara karşı birlikte mücadele etmek için farklı paydaşların bir araya geldiğini ve yardımlaşmanın önemli olduğunu göstermektedir. Fıkhi kurumlar ve din adamları, insanlara manevi destek sağlamanın yanı sıra, toplumun çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için diğer kurumlar ve yardım kuruluşlarıyla iş birliği yapmışlardır. Bu şekilde, savaş döneminde toplumun dayanışmasını ve dayanma gücünü güçlendirmeye çalışmışlardır.

3.1.1. İslami Kurumlar

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Bosna ve Kosova gibi bölgelerde birçok İslami eser inşa edilmiştir. Bu eserler, Osmanlı'dan sonra da bölgedeki Müslümanlar tarafından sahiplenilmiş ve koruma altına alınmaya çalışılmıştır. Ancak savaş dönemlerinde Sırp Çetnikler, bu mirası yok etme çabası içine girmişlerdir.

Yeni idari yönetimin en büyük arzusu Boşnakları İstanbul'daki Şeyhülislamıktan ayırmaktı. Bosna Hersek İslam Birliği (Riyaset); Hırvatistan, Slovenya ve Sırbistan Müslümanlarına, Avrupa, Amerika ve Avustralya gibi bölgelere yerleşmiş olan ülke

¹⁰⁰ Görüşme yeri “Gornji Vakuf” tarih. 28.03.2023

¹⁰¹ Görüşme yeri “Lendići, Jajce” tarih. 03.04.2023

dışındaki Boşnak Müslümanlara ve kendilerini söz konusu kuruma bağlı olarak gören diğer Müslümanlara hizmet veren, kendi anayasası ve yönetimi olan köklü bir kuruluştur. Bosna Hersek İslam Birliği (Riyaset), İslam Birliği'nin (Riyaset) başında seçilmiş bir Reisülküttap ve merkez teşkilatında daireden (Riyaset) oluşan bir yönetime sahiptir. Taşrada ise İl Müftülüklerine bağlı sekiz İl Müftülüğü ve 89 Başmüftülük (İlçe Müftülükleri) ile hizmet vermektedir. Halihazırda başkanlık görevi Husein ef. Kavazovic tarafından yürütülmektedir. Ülkedeki din eğitimi kurumları arasında Riyaset'e bağlı 7 medrese (imam hatip lisesi), 2 ilahiyat fakültesi ve 2 İslam Pedagojisi Fakültesi, Bosna Hersek federe topraklarındaki ilk ve orta dereceli okullarda bilgi ve ahlak dersleri ve tüm camilerde Kur'an kursları bulunmaktadır. Bosna Hersek İslam Birliği'nin müftü, baş imam ve imam hatipler dahil olmak üzere yaklaşık 1500 personeli ve 2409 cami ve mescidi bulunmaktadır.¹⁰²

Bosna ve Kosova'daki savaşlar sadece etnik bir savaş olmanın ötesinde, aynı zamanda dini bir savaş niteliği taşımaktaydı. Örnek olarak Sırp kimliği, herhangi bir Slav milletinde olduğu gibi milletçiliği ve dini birbirinden ayrılmaz olarak kendi içerisinde barındırmaktadır. Milliyet ve dinin kimlik unsurlarından olması, milletlerarası savaş kaynaklı üst değer çatışmalarının sınırlarını da daha geniş kılmıştır. Bu nedenle, Osmanlı eserlerini yok etme çabası sadece son dönem savaşlarında değil, daha önceki savaşlarda da mevcuttu. Bu durum, bölgenin tarihindeki kültürel ve dini mirasa yönelik bir tehdit oluşturmuştur. Tıpkı Bosna'daki gibi Kosova'da da yok edilen birçok İslami eser bulunmaktadır. 1997 ile 1999 yılları arasında Sırp, Kosova'da Arnavut köylerini yıkmış, 20.000'den fazla Arnavut'u öldürmüş ve 15., 16. ve 17. yüzyıldan kalma 218'den fazla camiyi yıkmıştır.¹⁰³ Bu süreçte 1 milyondan fazla Arnavut topraklarından göç etmek zorunda kalmıştır. Ayrıca bu savaşta 187'den fazla imam Kosova Özgür Ordusu'na katılmış ve bunlardan 37'si şehit olmuştur.¹⁰⁴ Bu olaylar, Kosova'da yaşanan çatışmalarda

¹⁰² Bkz. Kraljačić, Tomislav, Kalajev Rezhim u Bosni i Hercegovini (1882-1903), Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, s. 355.

¹⁰³ "Medreseja Alauddin shtëpi e Zotit dhe e kombit (Allah ve Millet Evi Alauddin Medresesi)" Belgesel, 2002. https://www.youtube.com/watch?v=WX6siZmCcQE&t=61s&ab_channel=MedresejaAlauddin

¹⁰⁴ Ramadan Shkodra; Sadik Mehmeti; Agim Gashi "Imamet Deshmorë – Shehide në Luften e Fundit në Kosove 1989/1999" y.2010 Prishtine s.109.

Arnavut nüfusun hedef alındığını ve dini mirasın yok edildiğini göstermektedir. Sırp güçlerinin saldırıları, Arnavut halkının zorlu bir süreç yaşamasına ve büyük kayıplar vermesine sebep olmuştur.

Bu bölümde Bosna Hersek'te bulunan İslami eğitim kurumları olarak medreselerden bahsedecek olursak, Bosna Hersek İslam Birliği'ne bağlı altı medrese bulunmaktadır; Saraybosna'da 1537 yılında inşa edilen Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Tuzla'da 1626 yılında yapılan ve 1993 yılında yeniden inşa edilen Behram Bey Medresesi , Travnik'te Elçi İbrahim Paşa Medresesi (1706 yılında kurulmuştur, 1993 yılında yeniden kurulmuştur), Visoko'daki Osman Efendi Redzovic Medresesi (1992'de kuruldu), Cazin'deki Çaušević Cemaleddin Efendi Medresesi (1993'te kuruldu) ve Mostar'daki Karagöz Bey Medresesi (1553'te kuruldu, 1995'te yeniden kuruldu). Aynı zamanda, Bosna Hersek İslam Birliği'nin verilerine göre, 1992-1995 yılları arasında 614 cami, 218 mescit, 69 Kuran okulu, 4 tekke, 37 türbe ve 405 diğer vakıf yıkılmıştır. Sırp güçleri tarafından kontrol edilen bölgelerde 534 cami yıkılırken, Hırvat güçleri tarafından kontrol edilen bölgelerde 80 cami yıkılmıştır.¹⁰⁵

Kültürel hazineler, dini mekanlar ve mezarlıkların tahribinden bahsedecek olursak, Sırp Saraybosna'da homojen bir yapı oluşturmak için soykırım uygularken, geçmiş silme arzusuyla manevi mirasa karşı da şehir soykırımı uygulayarak kültürel hazineyi yok etmek istediler. Amaç, Boşnakların yüzyıllardır bu bölgede yaşadığı ve bu toprakların hiçbir zaman Sırpların olmadığı gerçeğini ortadan kaldırmaktı. Keza çok kültürlü yapının yok edilmesi ve safi Sırp bölgelerinin oluşturulması idi. Bölgeden sürülen Boşnaklar geri döndüklerinde tarihi geçmişlerini kanıtlayacak eserler bulamayacaklardı.¹⁰⁶

Bu amaçla, 25 Nisan 1992'de kentin kültürel-tarihi yapılarından biri olan Olimpiyat Müzesi Sırp tarafından tahrip edildi ve 21 Mayıs'ta Olimpiyat Salonu "Zetra" bombardıman sonucu tamamen yandı. 1992 ve 1993 yıllarında Sırp topçusu Trebević'te 1984 Kış Olimpiyatları için kullanılan kayakla atlama ve kızak pistlerini tahrip etti. 25

¹⁰⁵ Bkz: Alibašić, A., Zubčević, A., "İslamic Education in Bosnia And Herzegovina", in Ednan, A. (ed.), İslamic Education in Europe, Sarajevo, 2009,

¹⁰⁶ Keser, Ulvi, "Manevi Miras Katliamı; Bosna-Hersek'te Kentkırım", Motif Akademi Halkbilimi Dergisi 2012-2 (Temmuz-Aralık) (Balkan Özel Sayısı-II), s. 281.

Ağustos 1992'de, yüz binlerce kitap, kayıt, belge, fotoğraf ve değerli arşiv malzemesini barındıran Saraybosna Kütüphanesi hedef olarak seçildi. Kütüphanedeki 100.000'den fazla kitap ve el yazmasının %90'ı yok edildi. 16. yüzyıldan kalma Çarşı defalarca bombalandı. Magribija Camii (1561), Tabački Camii (1591) saldırılar sonucunda hasar gördü. Savaş sırasında Saraybosna'da 50 cami yıkıldı.¹⁰⁷

Bosna Hersek Ulusal Müzesi'nin 220.000 ciltlik arşivi 1992-1995 savaşında ağır hasar gördü. Çatısı tamamen yıkıldı, onlarca kapı, 300'den fazla pencere, galeriler ve sergi salonları tahrip edildi. Müze binası ile birlikte 1945-1992 yılları arasındaki Yugoslavya Federal Cumhuriyeti dönemine ait Yugoslav ortak kültürüne ait eserler de zarar gördü. Bosna Hersek Tarih Müzesi ve İslam ve Yahudi el yazmaları ile Osmanlı belgelerini barındıran Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü de hedef alınan kültür varlıkları arasındaydı. 17 Mayıs 1992'de Şarkiyat Enstitüsü yerle bir edildi ve iki saat içinde harabeye döndü.¹⁰⁸

Savaş sırasında Bosna Hersek genelinde 1.454 kültürel yapı yıkılmıştır. Bunların 1.284'ü İslami, 237'si Katolik ve 30'u Ortodoks yapılarıdır. Savaştan önce var olan 1.149 caminin 540'ı Sırp, 80'i Hırvatlar tarafından hasar görmüş, 249'u Sırp ve 58'i Hırvatlar tarafından yıkılmıştır. Bu yıkımların çoğu açıkça Müslüman karşıtı nitelikteydi ve eylem, Osmanlı mirasına karşı tarihsel intikam duygusuyla meşrulaştırıldı. İslamsızlaştırma süreci savaş döneminde de aşırı bir biçimde devam etti.¹⁰⁹

Öldürülen çok sayıda insan nedeniyle birçok yeni mezarlık oluşturuldu, bazı yerlerde parklar ve stadyumlar mezarlığa dönüştürüldü.¹¹⁰ Sırp cenaze törenleri sırasında Müslümanlara ağır silahlarla saldırmaya devam etti. Bu nedenle cenaze törenleri gece yapıldı.¹¹¹

Savaş döneminde İslami kurumlar öncü roller oynamıştır. "Allah ve Millet Evi Alauddin Medresesi" adlı belgeselde Kosova İslam Birliği tarafından 2002 yılında yayınlanan bir belgeselde, İslami kurumların nasıl hayati bir rol oynadığı anlatılmaktadır.

¹⁰⁷ Alkan, Necmettin, "Dağılan Yugoslavya Mozağinde Bosna", Beyan Yayınları, İstanbul 1995. 134.

¹⁰⁸ Keser, Ulvi, a.g.m., s. 283-285

¹⁰⁹ Nation, R. Craig, War In The Balkans 1991-2002, <https://publications.armywarcollege.edu/pubs/1435.pdf>, 2003, (03.01.2021) s. 159.

¹¹⁰ Kuşatılmış Tarihsel, s. 26-29.

¹¹¹ Kuşatılmış Tarihsel, s. 30.

Belgeselde, Kosova'daki İslami kurumların Bosna'daki benzer kurumlar gibi toplumun dini ve kültürel hayatında önemli bir yer tuttuğu vurgulanmaktadır. Belgeselde, İslami kurumların Kosova'daki Müslümanların birlik ve beraberlik duygusunu güçlendirdiği, dinî eğitim ve öğretimin devamını sağladığı, toplumun manevi ihtiyaçlarını karşıladığı ve sosyal hizmetlerde bulunduğu vurgulanmaktadır. Bu kurumlar, savaş zamanında ve zorlu süreçlerde toplumun moralini yükseltmeye yardımcı olmuş ve Müslümanların dini kimliklerini koruma ve yaşatma çabalarında önemli bir rol oynamıştır.¹¹²

Alauddin Medresesi'nin, 1989-1999 yılları arasında, acil durum konseyi toplantılarının yapıldığı, siyasi kararların alındığı ve çeşitli konferanslar, konserler ve tiyatro gösterilerinin düzenlendiği merkezlerden biri olduğu belirtilmektedir. Kosova İslam Birliği başkanı Naim Ternava'nın 3,5 milyon Alman Markı (yaklaşık 1,75 milyon Euro) nakdi yardım yapması da vurgulanmaktadır.¹¹³ Medrese, Kosova genelinde siyasi, bilimsel, sendikal ve sanatsal faaliyetlere liderlik etmiş, çeşitli kurumların faaliyetlerine ev sahipliği yapmıştır. Alauddin Medresesi; Kosova İslam Birliği ve acil durum konseyi ile iş birliği içinde hareket ederek, maddi yardım, gıda malzemeleri ve giyim gibi ihtiyaçları karşılamış, savaş bölgelerindeki nüfusa destek sağlamış ve Kosova Özgür Ordusu'na (UÇK) finansal ve maddi yardımlarda bulunmuştur. Ayrıca, medrese personeli ve aktivistlerin Sırplar tarafından hedef alındığı ve zulme uğradığı, ancak bu durumun medresenin ve diğer dini kurumların daha da harekete geçmesine ve olağanüstü bir katkı sağlamasına neden olduğu da belirtilmektedir. Belgeselde yer alan tanıklıklara göre, Alauddin Medresesi, Drenica kentinde Polac Camii'nde önemli faaliyetlerde bulunmuş ve topraklarının terk edilmeyeceğine dair yeminler edilmiştir. Medrese, Drenica kuşatması sırasında askerlere ve halka gıda yardımı sağlamış, savaş bölgelerinde barınma ve malzeme yardımı organizasyonlarında etkin rol oynamıştır. Alauddin Medresesi ve Kosova İslam Birliği gibi dini kurumlar savaş döneminde çok boyutlu bir destek sunmuş,

¹¹² “Medreseja Alauddin shtëpi e Zotit dhe e kombit (Allah ve Millet Evi Alauddin Medresesi)” Belgesel, 2002. https://www.youtube.com/watch?v=WX6siZmCcQE&ab_channel=MedresejaAlauddin

¹¹³ RTV Dukagjini Programı “Personale” me Naim Ternaven 2021

https://www.youtube.com/watch?v=SSUOrOhrLEE&ab_channel=RTVDukagjini

bu nedenle birçok alim, imam ve kanaat önderi zulme uğramış, yaralanmış ya da öldürülmüştür.¹¹⁴

3.1.2. Savaşta Kadınlar ve Çocuklar

Savaşın en büyük mağdurları arasında yer alan kadınlar, zorunlu göç süreci ile ve savaş ortamında özel zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Savaş döneminde, savaşılabilecek erkeklerin çoğunun cepheye gitmesiyle birlikte kadınlar geride kalmış ancak yine de cephe gerisinde çeşitli yardımlarda bulunmuşlardır. Savaşın görünmeyen kahramanları olan kadınlar, ordu için yemek hazırlama, yetim kalan çocukların bakımını üstlenme ve İslam dini hükümlerini ve yaşam tarzını yerine getirme gibi görevlerde aktif rol oynamışlardır. Bu dönemde kadınlar genellikle toplu halde hareket etmişlerdir. Toplu hareket etmenin avantajları arasında zarar görme riskinin azalması ve yardım çalışmaları ile ibadetlerin daha etkin bir şekilde gerçekleştirilmesi bulunmaktadır.

Görüşmecilerden emekli imam ve aynı anda birkaç bölgenin baş imamı Ramiz Becirović'in¹¹⁵ ifadesine göre cesur Müslüman kadınlar, konferanslardan birine grup halinde katılarak tacizleri başlatanlara, kararlılıkla karşı çıkmışlardır. Kadınlar savaş bir taraftan cepheye devam ederken camilerde kendilerine dinî dersler verilmesini ve günlük mukabeleler yapılmasını, okunan Kuran'ın anlatılmasını talep etmişlerdir. Bu talepleriyle kadınlar, toplumun manevi ve dini ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir çaba içinde olmuşlardır. Müslüman kimliklerini güçlendirmek için bilgi paylaşımı ve dini eğitimin önemini vurgulamışlardır. Bu şekilde, kadınlar savaşın zorluklarına rağmen inançlarını koruma ve toplumun dini yaşantısını sürdürme konusunda önemli bir rol üstlenmişlerdir. Birçok kadın farklı etkinliklere ve toplantılara aktif bir şekilde katılmıştır. Savaşa doğrudan katılmayan ve fiziksel olarak müdahale edemeyen kadınlar, bu toplantılar aracılığıyla savaşa maddi ve manevi destek vermeyi hedeflemişlerdir. Kadınların fedakarlıkları bununla da sınırlı kalmamıştır. Savaş esnasında yetim kalan çocukları koruma ve bakım sorumluluğunu üstlenen birçok kadın olmuştur. Bu kadınlar, yetimleri

¹¹⁴ “Medreseja Alauddin shtëpi e Zotit dhe e kombit (Allah ve Millet Evi Alauddin Medresesi)” Belgesel, 2002. https://www.youtube.com/watch?v=WX6siZmCcQE&ab_channel=MedresejaAlauddin

¹¹⁵ Görüşme yeri “Jezero kasabası” tarih. 03.04.2023

kendi himayelerine alarak veya hayatlarını sürdürmeleri için uygun ortamlar hazırlayarak onlara destek olmuşlardır. Ayrıca, çeşitli bölgelerde kadınlar çocuklarının sünnet edilmesi için düzenlemeler yapmışlardır. Fıkıh kitaplarında kitabu't-tahara bölümlerinde ele alınan *sünenü'l-fitra* kapsamında değerlendirilen erkek çocukların sünnet (hitân) edilmesi konusunda kadınların ciddi bir rolü olmuştur. Savaş ortamının yetersiz koşullarında kalifiye doktor (cerrah) bulunmamasına rağmen, kadınlar berberlerin bu dini vazifenin yerine getirmesini sağlamışlardır.¹¹⁶ Görüşmecilerden görev süresince bir kaç bölgeden sorumlu olan emekli imam Ramiz Becirović bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: “Cerrahlar çocukların sünnet etmeye imkan bulamıyor ve sorumluluk berberlere kalıyordu.” Kadınlar, çocuklarının sünnet edileceği günü planlayarak berberin bu sünneti yerine getirmesini sağlamışlardır.

Bu karmaşık ve tehlikeli dönemde yalnız kalan kadınlar, İslami gereklilikleri her alanda ellerinden geldiğince yerine getirme çabası içinde olmuşlardır. Müslüman kimliklerini güçlü ve sağlam tutma amacıyla mücadele etmişlerdir. Tüm zorlu şartlara rağmen kadınlar hayatlarını devam ettirmek için hayat mücadelelerine devam etmişlerdir. Kadınların bu tutumu ve mücadelesi, savaşın etkilerini hafifletmeye ve toplumun dayanışma ve direnme gücünü artırmaya yönelik önemli bir rol oynamıştır.

3.1.3. Dışarıdan Gelen ‘Yeni’ İslami Akımlar

Bosna ve Kosova'da yaşanan savaş dönemlerinde, savaş bölgesine İslam dünyasından yoğun bir şekilde yardım gerçekleştirilmiştir. Hem maddi hem de manevi destek, bu bölgelerdeki Müslüman topluluklara ulaştırılmıştır. Ayrıca, bazı Müslüman ülkelerden gelen gönüllü mücahitler de savaşa katılarak bu topraklarda direnişe destek olmuşlardır. Bu yardımlarla birlikte, bazı yeni İslami akımlar da bu dönemde etkilerini göstermeye başlamıştır. Özellikle Suudi Arabistan¹¹⁷ ve İran¹¹⁸ gibi ülkelerden gelen

¹¹⁶ Ramiz Becirović, Görüşme Yeri “Jezero kasabası” Tarih. 03.04.2023

¹¹⁷ Senad Omerdic “21 Asırda Bosna Hersek'te İslami Gündem” İlahiyat Araştırma Dergisi, 09/6 (2018), s.125

¹¹⁸ Liridona Berkolli, “İran’ın Bosna-Hersek’teki Kültürel Varlığı”, <https://iramcenter.org/iranin-bosna-hersekteki-kulturel-varligi-518> (Erişim tarihi 03.07.2023)

gruplar ve bunların öğretileri, farklı bir İslam kültürü ve yorumunu bu bölgelere getirmiştir. Bölgeye ithal olarak gelen farklı dinî anlayışların önüne geçmek adına o dönemin Reisü'l ulemâ'nın yardımcısı Mustafa Çeriç *Prepared* Dergisinde şu fetvayı paylaşmıştır:

FETVU

o obaveznosti pridržavanja propisa hanefijskog mezheba u načinu vršenja vjerskih obreda u džamijama, mesdžidima, tekijama i na svim vrstama islamskih skupova

1. Muftije, imami, starješine tarikata i svi drugi vjerski službenici u muftijstvima, odborima, institucijama i ustanovama Islamske zajednice u zemlji, iseljeništvu i muhadžerluku dužni su da se dosljedno pridržavaju propisa hanefijskog mezheba u vršenju vjerskih obreda u džamijama, mesdžidima, tekijama i na svim vrstama islamskih skupova.
2. Muftije, imami, starješine tarikata i drugi vjerski službenici dužni su poučavati svijet da nije dozvoljeno u području ibadata samoinicijativno mijšati propise priznatih mezheba, to jest u nekim slučajevima postupati po propisima jednog mezheba, a u drugim slučajevima po propisima drugog mezheba.
3. Pri sastavljanju udžbenika iz područja ibadata voditi računa o tome da se ne povrijede načela hanefijskog mezheba.

U Sarajevu, 29. džumade'l—uhra, 1414. hidžretske 13. decembra 1993. godine
Naibu reis
(Dr. Mustafa Cerić)

Metnin Türkçe tercümesi ise aşağıdaki gibidir:

Her nevi cami, mescit, tekke vb. yerlerde ibâdetlerin ifasında Hanefî mezhebinin hükümlerine uyma zorunluluğu hakkında:

1. Müftü, imam ve tarikat ileri gelenleri ile müftülüklerle bağlı olan diğer bütün din görevlileri, heyetler, müesseseler, memleketteki islâm cemaatleri, hicret ve muhacirliklerde dini merasimlerin ifasında her camide, mescitte, tekkede Hanefî mezhebinin hükümlerine devamlı olarak uymakla mükelleftirler.

2. Müftüler, imamlar, tarikat büyükleri ve diğer din görevlileri, ibadet alanında tanınmış mezheplerin hükümlerini kendi inisiyatifleriyle karıştırmanın, yani bazı durumlarda bir mezhebe göre hareket etmenin diğer durumda başka bir mezhebe göre hareket etmenin yasak olduğunu öğütlemekle yükümlüdür.

3. İbadet alanında ders kitaplarını derlerken Hanefî mezhebinin ilkelerinin ihlal edilmemesine dikkat ediniz.¹¹⁹

Bu fetvadın anlaşıldığı üzere bölgenin alimleri bu konu hakkında hassas davranmışlardır. İslami ‘yeni’ akımların bölgeye taşıdığı uygulamaların bölge örfleriyle uyuşmaması ve geleneksel İslam anlayışıyla çelişen bazı görüşlerinin ve uygulamalarının olması bölgedeki dinî yapıya tehdit oluşturmuştur. Bu dönemde bölge Müslümanlarının alışık olmadığı farklı yorumlamalar/uygulamalar gündeme gelmiştir. Bu duruma atıfta bulunan görüşmecilerden Pakize Demirovic konuyu şu şekilde dile getirmiştir: “-Bölge daha önce görülmemeyen - bazı uygulamalar arasında birden fazla kadınla evlilik, reşit olmayan kızların evlenmesi, mut'a evlilikleri gibi konular yer almaktadır.”¹²⁰ Bu tür uygulamalar, bölgedeki yerel kültür ve geleneklerle uyumsuzluk oluşturmuş ve yerel toplumda tartışmalara, huzursuzluklara ve değişime neden olmuştur.

Bu yeni ideolojiler ve onların ortaya koyduğu faaliyetler, Balkan bölgesinde örfî İslam anlayışında dönüşümlere ve farklı uygulamalara yol açmıştır. İslam'ın farklı yorumları, bölgedeki yerel maneviyatı ve geleneksel İslam anlayışını etkilemiş ve bazı gruplar tarafından bu yeni yorumlar, İslam'ın aslının bu olduğu şeklinde bir anlayış geliştirmiştir. Dolayısıyla bu bağlam içerisinde değerlendirildiğinde dönemin şartları bakımından Bosna İslam Birliği'nin yayımladığı fetvanın yerinde verilmiş bir fetva

¹¹⁹ Mustafa Ceriç, “Prepared” Dergisi, No;23/24 03.12.1993

¹²⁰ Görüşme yeri “Gornji Vakuf” tarih. 28.03.2023

olduğu kanaatine varmak mümkündür. Bu fetva sadece Bosna için değil tüm Yugoslavya Müslüman bölgesi için geçerli bir fetva olarak telakki edilmiştir.

3.2.FETVALAR

Bosna savaşı ve sonuçlarını konuşmak, aynı zamanda Balkan coğrafyasında gerçekleşen savaşın tamamı üzerine konuşmak anlamına gelmektedir. Çünkü Bosna’da görülen olayların büyük bir kısmı Kosova’da da gerçekleşmiştir. Bu iki savaşta da savaşın asıl faileri Sırlardır ve iki farklı bölgede de yaptıkları eylemler benzerdir. Dolayısıyla, Kosova’da da Bosna Savaşı sırasında gündeme gelen sorunlar ve bu sorunları çözmeye yönelik benzer fetvaların gündeme geldiği söylenebilir.

Çalışmamızın bu başlığında, insanların savaş esnasında ibadetler yahut başka konularla ilgili olarak karşılaştıkları problemlere odaklanılacaktır. Bu bağlamda Müslümanların hangi meselelere yönelik fetvaya ihtiyaç duydukları ve kriz döneminde beliren sorulara nasıl cevaplar verildiği ele alınacaktır. Araştırmalarımız ve görüşmelerimizden elde ettiğimiz bilgilere göre, insanlar özellikle abdest, namaz, oruç, zekat, kurban kesme, cihad gibi daha çok ibadet konularıyla ilgili sorularına cevap aramışlardır. Aşağıda söz konusu meseleler ve ilgili fetvalar hakkında daha ayrıntılı bilgiler verilecektir. Ancak bu fetvalara geçmeden önce fetvaların verildiği şartların keyfiyetini ve olağandışı karakterini öne çıkarmak gayesiyle çarpıcı örneklerin aktarılması konunun daha iyi anlaşılması bakımından faydalı olacaktır.

Savaşın farklı dönemlerinde farklı yerlerinde Müslüman toplumunda birçok acı olay yaşanmıştır. Örneğin Pakiza Demirovic’in anlattıklarında bir annenin olağanüstü fedakârlığına dolaylı yoldan şahit olmaktayız: “Her kadın birden çok kez tecavüze uğradı, ama bunun tahliyeden sonra olduğunu duymadım. İşkenceden veya Republika Srpska ordusunun eline düşmekten kaçınmak için cinayetler işlendi. Savaş esnasında bir annenin, kendisi de dahil olmak üzere düşmandan saklanan grubun yerini belli etmemek için korkudan bebeğini ağlamaması için kucağında boğduğuna şahit oldum.”¹²¹

¹²¹ Görüşme yeri “Gornji Vakuf” tarih. 28.03.2023

Bir diğerk hadiseye ise ‘‘Allah ve Millet Evi Alauddin Medresesi’’¹²² isimli belgeselde değinilmiştir. Medrese talebesi ve İslami İlimler bölümü öğrencisi olan Jonuz Zenullahu’nun vatan müdaafası için Kosova’ya geri dönerek kahramanca şehit olması babası ve cephe arkadaşları tarafından anlatılmıştır. Babası Jonuz’un okulunu bırakıp vatan için savaşmaya döndüğünü söylemiş ve savaşta oğlunun şehit düşmesiyle Allah’a şükrettiğini ve cennette oğlunun yanında olmasını Allah’tan niyaz ettiğini ifade etmiştir.

Jonuz’un cephe arkadaşı Fehmi Mehmeti ise Jonuz’un şehadete yürüyüşünü şöyle anlatmıştır: ‘‘Sırp kuvvetlerine karşı savaşırken kuşatıldık ve ağır topların saldırısına uğradık. Hoca (Jonuz), Sırp kuvvetlerinin sığınağa geleceğini söyledi. Ben ve diğerk bazı arkadaşlar saldırıya uğradık. Bir süre sonra, sığınağın içinde en az beş Sırp keskin nişancının olduğu bir patlama duyduk. Hoca, sığınağı havaya uçurduktan sonra oradan ayrılmak için mayınlı bir yoldan geçti ve ağır yaralandı, ancak şans eseri düşmanın eline geçmedi. Aldığı yaralar sonucunda şehadet şerbetini içen Jonuz, cephedeki silah arkadaşlarını Sırp güçlerinin saldırısından kurtarmak için kendini feda etti.’’¹²³

Bahsi geçen hadiseler münferit örnekler değildir. Nitekim savaş bölgesinde bahsi geçen olaylar gibi birçok trajik olay yaşanmıştır. Örneğin Kosova’daki Jashari (Yaşari) ailesi düşman Sırp Çetniklere karşı koyarken üç gün içinde 55 şehit vermiştir.¹²⁴ Bunların içerisinde kadın ve çocuklar vardır. Sırp Çetnikleri söz konusu edilen savaş suçlarının ötesinde toplu katliamlar da yapmıştır. Örnek olarak Kosova’da ‘Reçak’ katliamı¹²⁵ zikredilebilir. Ancak bir olay var ki yakın tarihin en acı olaylarından birisidir. Bu olay Srebrenica Katliamıdır. 06.07.1995 tarihinde Sırp General Ratko Mladić askerleriyle beraber Srebrenica’yı kuşatmıştır. Bilindiği üzere Srebrenica bölgesi, katliamdan önce

¹²² ‘‘Medreseja Alauddin shtëpi e Zotit dhe e kombit (Allah ve Millet Evi Alauddin Medresesi)’’, 2002, https://www.youtube.com/watch?v=WX6siZmCcQE&ab_channel=MedresejaAlauddin

¹²³ ‘‘Medreseja Alauddin shtëpi e Zotit dhe e kombit (Allah ve Millet Evi Alauddin Medresesi)’’, 2002, https://www.youtube.com/watch?v=WX6siZmCcQE&ab_channel=MedresejaAlauddin

¹²⁴ KultPlus Gazetesi, 2019, <https://www.kultplus.com/trashegimia/21-vjet-nga-renia-heroike-e-familjes-jashari/>

¹²⁵ Agim Sulaj, Anadolu Ajansı, 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kosova-savasinin-donum-noktasi-recak-katliami/2787985#:~:text=45%20Kosoval%C4%B1%20Arnavut%2C%20C5%9Etimle%20Belediyesin e,yak%C4%B1n%20mesafeden%20kur%C5%9Funa%20dizilerek%20%C3%B6ld%C3%BCr%C3%BCld%C3%BC.>

Birleşik Devletler tarafından ‘Güvenli Bölge’ ilan edilmişse de hiçbir zaman BM tarafından korunmamıştır. Sırp çetniklerinin sekiz binden fazla insanı katletmesiyle sonuçlanan Sırp saldırısı, yakın tarihin, özellikle de Avrupa yakın tarihinin en çarpıcı ve olağanüstü trajedisidir.¹²⁶ Bu konuyla ilgili 2015 yılında Bosna İslam Birliği Reisü'l-uleması tarafından Srebrenica Fetvası adında bir fetva paylaşılmıştır. Aşağıda hem Boşnakça orijinal metin hem de metnin Türkçe tercümesi aktarılmıştır:

¹²⁶ Pehlivan, H. (2019). “Srebrenitsa Katliamı”, International Social Sciences Studies Journal, 5(51):6854-6865.

ISLAMSKA ZAJEDNICA U BOSNI I HERCEGOVINI
VIJEĆE MUFTIJA

Broj: 03-2-74/15]

Datum: 16. ramazan 1436. h.g.
03. juli 2015. godine

Na osnovu člana 10. i člana 33. Poslovnika o radu Vijeća muftija, na trećoj redovnoj sjednici Vijeća muftija održanoj u Sarajevu dana 16. ramazana 1436. h.g., odnosno 03. jula 2015. godine, na prijedlog reisu-l-uleme, donesena je sljedeća:

F E T V A

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين الصلاة والسلام على سيدنا ونبينا محمد وعلى آله وصحبه ومن اتبعهم بإحسان إلى يوم الدين.

Polazeci od islamske zabrane sknavljenja (hurmet) života, vjere, dostojanstva, slobode i imovine svakoga pojedinca, kao temeljne zabrane koju je ustanovio časnii Šerijat, a koja je sadržana u Allahovoj knjizi Kur'an-i kerimu, u riječima: „Zbog toga smo mi propisali sinovima Israilovim: ako neko ubije nekoga ko nije ubio nikoga, ili onoga koji na Zemlji nered ne čini – to je kao da je sve ljude poubijao...” (El-Ma'ide, 32),

من أجل ذلك كتبنا على بني إسرائيل أنه من قتل نفسا بغير نفس أو هسادا في الأرض فكأنما قتل الناس جميعا... (المائدة 32)

i oslanjajući se na hadis Allahovog Poslanika, a.s., izrečen na Oprosnom hadžu: "O ljudi, vaša krv, vaš imetak i vaše dostojanstvo sveti su vam (haram), kao što vam je svet (haram) i ovaj dan i ovaj mjesec i ovo mjesto..." (Sahih al-Bukhari, 1739,1741,1742; Sunan Abi Dāwūd, 1905; Sunan Ibn Majjah, 3055),

أيها الناس فإن دمائكم وأعراضكم بئكم حرام كحرمة يومكم هذا في شهركم هذا في بلدكم هذا... (صحیح البخاری 1742, 1741, 1739 سنن أبي داود 1085, سنن ابن ماجه 3066 و السنن لأبن ماجه)

uzimajući u obzir rezolucije Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija S/RES/819(1993) od 16. aprila 1993. godine i S/RES/824(1993) od 6. maja 1993. godine,

te presudu Međunarodnog suda pravde u Hagu br. 91, od 26. februara 2007. godine, po kojoj su nad muslimanima zaštićene zone Ujedinjenih naroda Srebrenica i Žepa, sistematski i organizirano, „snage bosanskih Srba", uz znanje Republike Srbije, „koja je prekršila obavezu da spriječi genocid", u periodu od 13. jula 1995. godine, provodile teror, ubijanje i progone što predstavlja djelo genocida, sa ciljem uništenja bosanskih muslimana,

Vijeće muftija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, na svojoj III redovnoj sjednici, održanoj 3.7. 2015. godine, donosi fetvu kojom radnje terora, ubijanja i protjerivanja muslimana u zaštićenoj zoni Srebrenice i Žepe, i sa stanovšta islamskog prava, kvalificira genocidom nad muslimanima Bošnjacima (al-ibadah al-jamā'iyah dida al-muslimin).

Na osnovu ove Fetve, Vijeće muftija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, kao vrhovnog verskog tijela muslimana u Bosni i Hercegovini i Sandzaku, Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji i Bosnjackoj dijaspori, obavezuje svakog muslimana i muslimanku da dine što je u njihovoj moći i kako bi se posljedice Genocida protiv muslimana (al-damru yuzulu). Ova vjerska obaveza ima snagu pojedinačne i zajedničke obaveze za svemuslimane i muslimanke.

Iznajući u vidu da je počinjen Genocid obuhvatio Sirepodručje Srednjeg Podrinja, Vijeće muftija proglašava lokalitet Srebrenica i Žepa

Sehitlukima Genocida nad muslimanima Bošnjacima.

Ovi sehitlukci zatrajno imaju svoj hurmet, posebni normama ponašanja muslimane i muslimanke. Svakom muslimanu i muslimanki preporučuje se da prouči fatihu Sehitluka, Ziti vama Genocida, i da vodi računa o moralnom ponašanju u području sehitluka.

Vijeće muftija smatra da je sudenje odgovornim za zločin Genocida protiv muslimana Bošnjaka, koje je preneseno na međunarodne i domaće sudove, važno i prihvatilo odluke sudova. Samim time, svaka osvetak koju bi ipreduzeo pojedinac ili grupa je zabranjena i predstavlja kršenje principa zakonitosti u uređenom ljudskom društvu.

Vijeće muftija preporučuje svim muslimanima i muslimankama da čine dobro i da se ponašaju u duhu šislama i da ulažu u veliki napor da zaštiti život, vjere, dostojanstva, slobode i imovine ljudi, bez obzira na njihovu religijsku i nacionalnu pripadnost.

A. Allah najbolje zna!

Husein-ef. Kavazović
Reisu-l-ulema

SREBRENİTSA FETVASI

BOSNA HERSEK İSLAM DİNİ BİRLİĞİ
MÜFTÜLER DİVANI

Tarih: 16 Ramazan 1436. Hicri yılı, 03 Temmuz 2015 yılı

Müftüler Divanı İçtüzüğü'nün 10. ve 33. maddeleri uyarınca, 16 Ramazan 1436 hicri yılı, 3 Temmuz'da Saraybosna'da yapılan üçüncü olağan Müftüler Kurulu toplantısında Reisu-l-ulema'nın önerisi üzerine aşağıdaki Fetva kabul edilmiştir:

FETVA

Allah'ın Kitabı Kur'an'da yer alan, Kutsal Şeriatın belirlediği yasağın temeli olarak, her bireyin canına, inancına, onuruna, özgürlüğüne ve malına saygısızlık (hürmet) yasağından yola çıkarak, Maide suresinin 32. Ayeti gereğince:

"...İşte bundan dolayı İsrâiloğulları'na şöyle yazmıştık: "Bir cana kıymaya veya yeryüzünde fesat çıkarmaya karşılık olması dışında, kim bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir can kurtarırsa bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur..."

Allah Resulü'nün (s.a.v.) hadisine dayanarak Hacul Veda'da (Son Hac) buyurduğu gibi: "Ey insanlar, kanınız, mallarınız ve izzetiniz, tıpkı bugün, bu ay ve bu yer gibi, size haram kılınmıştır". " (Sahih el-Buhari, 1739,1741,1742; Sünen Ebi Davud, 1905; Sünen İbn Mace, 3055)

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 16 Nisan 1993 tarihli S/RES/819(1993) ve 6 Mayıs 1993 tarihli S/RES/824 1993 sayılı kararları ve Lahey'deki Uluslararası Adalet Divanı'nın Birleşmiş Milletler tarafından korunan Srebrenica ve Zepa bölgelerinin sistematik ve örgütlü olduğunu belirten 26 Şubat 2007 tarihli 91 sayılı Kanun Hükmünde Kararnameye göre, soykırımı önleme yükümlülüğünü ihlal eden Sırbistan Cumhuriyeti ile birlikte "Bosnalı Sırp güçleri" tarafından 13 Temmuz 1995'te bir terör olayı gerçekleştirildi,

Bosna-Hersek İslam Birliği Müftüler Divanı, 3.7.2015 tarihinde gerçekleştirilen III. Olağan Toplantısında, İslam Hukuku açısından Srebrenitsa ve Jepa koruma bölgesindeki Müslümanların terör eylemlerini, öldürülmesini ve sınır dışı edilmesini Bosnalı Müslümanlara karşı soykırım olarak nitelendiren bir fetva yayınladı.

Bu fetvaya dayanarak, Bosna-Hersek, Sancak, Hırvatistan, Slovenya, Sırbistan ve Bosna diasporasındaki Müslümanların en yüksek dini organı olan Bosna-Hersek İslam Birliği Müftüler

Divanı, her Müslüman erkek ve kadını Soykırımın sonuçlarına karşı kendi yetkileri dahilinde elinden gelen yardımlarını esirgenememelerini istemektedir. Bu dini yükümlülük, tüm Müslüman erkek ve kadınlar için bireysel ve ortak bir yükümlülük niteliğindedir. Müftüler Konseyi, işlenen soykırımın Orta Podrine'nin daha geniş bir alanını kapsadığını göz önünde bulundurarak, Srebrenitsa ve Jepa'da vefat eden Müslüman Boşnakları şehit ilan etmektedir.

Bu Şehitliğe özel saygı ve hürmet değerlerine sadık kalarak her Müslüman erkek ve kadınların asli bir görevidir.

İster erkek ve yahut kadın Müslüman olsun, şehitlere ve soykırım mağdurlarına Fatiha okumasını ve Şehitlik bölgesindeki ahlaki davranışları dikkate alması tavsiye edilir.

Müftüler Divanı, uluslararası ve yerel mahkemelere intikal eden Bosnalı Müslümanlara yönelik Soykırım suçunun sorumlularının yargılanmasının önemli olduğunu düşünüyor ve mahkemelerin kararlarını kabul ediyor. Bu nedenle, bir birey veya grup tarafından alınan herhangi bir intikam yasaktır ve toplumundaki yasallık ilkesinin ihlalini temsil eder.

Müftüler Divanı, tüm Müslümanlara iyilik yapmayı, İslam ruhuna uygun davranmayı, dini ve milli bağlılığı, insanların canını, dinini, onurunu, özgürlüğünü ve mallarını korumak için büyük çaba harcamalarını tavsiye etmektedir.

Ve Allah en iyisini bilendir!

Hüseyin-ef.Kavazoviç

Reisü'l-ulema¹²⁷

Aktarılan son fetva ve sonraki bölümlerde aktarılacak olan diğer fetvalar yaşanan elim hadiselerin gölgesinde verilmiştir. Bu fetvaların sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi için bağlamın her zaman akılda tutulması gerekir. Olağanüstü şartların olduğu dönemlerde fıkhi üretim normal sınırlarını zorlayarak olağanüstü çözümler ortaya koyar. Bu bağlamda, incelenen tüm fetvaların arka planda yaşanan acı olaylarla birlikte değerlendirilmesi gerekir. Aynı zamanda kriz zamanlarındaki bu istisnai üretim, tüm İslam dünyası için örnek niteliğinde hukuki müktesabata oluşturmuştur. Fıkıh literatürünün izlerini takip etmek, fıkıhın hayatla doğrudan teması göz önüne alındığında, yaşanan hayatların izlerini takip etmek anlamına gelecektir. Bu sebeple bu çalışmada Balkan Savaşları dönemindeki fetvalar söz konusu edilirken savaş dönemindeki insani tecrübeler de hesaba katılmıştır.

¹²⁷ Husein Kavazović, "İslamska Zajednica u Bosni i Hercegovini", 2015

<https://www.islamskazajednica.ba/index.php/fetve-i-rezolucije/26102-fetva-o-srebrenici> Erişim Tarihi: 01.07.2023

3.2.1. Savaş Esnasında Namaz

Savaş döneminde, birçok cami ve dini merkezin yakılıp yıkılması nedeniyle ibadet etmek için uygun yer bulmak büyük bir zorluktu. Özellikle toplu olarak ibadet etmek, saklanmak zorunda kalan pek çok Müslümanın yerlerinin ifşa olması ve düşmanlar tarafından takip edilmesi riskini taşıyordu. Kalabalık ortamlar, büyük bir tehlike oluşturmasına rağmen, Müslümanlar namaz ibadetlerini cesurca gerçekleştirmekten geri durmuyorlardı. Savaşın getirdiği zorluklara rağmen, Müslümanlar ibadetlerini yerine getirmek için alternatif çözümler bulmaya çalışıyorlardı. Bazıları evlerinde gizlice ibadet ediyor, bazıları ise gizli yerlerde toplanarak namazlarını cemaatle kılıyorlardı. Bu şekilde, savaşın ortasında dahi inançlarını yaşamaya devam ediyorlardı.

Savaştan etkilenen bölge Müslümanlarının gündemine ibadet temizliği, vakit namazını kaza, gıyabi cenaze namazı gibi fıkıh eserlerinde önemli bir yekûn tutan *Kitâbu's-Salât* ile alakalı çeşitli dini sorular (Savaş koşullarında namaz nasıl kılınır? Müslimanlar düşmana karşı nasıl müdafaa etmek mecburiyetindedir veya ne zaman farzdır?) gelmiştir. Tespit edilebilen cevaplar aşağıda sunulmaktadır. Savaş esnasında bölge Müslümanlarının bu kapsama giren soruları *Prepared Dergisi*'nde yayınlanan bir fetva ile cevaplandırılmaya çalışılmıştır:

PITANJA ČITALACA

KADA JE FARZ BRANITI SE OD NEPRIJATELJA? KAKO KLANJATI NAMAZ U RATNIM USLOVIMA?

Čitalac Preporoda pita:
Kako su muslimani dužni da se brane od neprijatelja tj. kada im je to farz?

Odgovor:
Musliman je dužan odbraniti svoj život, čast, imetak, domovinu i vjeru. Na prvom mjestu je dužan braniti i odbraniti svoj život, kako mu islam nalaže, pored časti, imetka i domovine koji su mu neophodni za egzistenciju. Život koji mu je Allah, dž. š., podario, jedino mu ga On može i uzeti. Svaki drugi način oduzimanja života Allahovom biću je nasilan i protuprirodan. Stoga je svaki čovjek, koji može nositi oružje, a zdrav je i razuman dužan oružjem braniti svoj život, ako ne može drugim načinom.

Allah, dž. š., kaže: "I borite se na Allahovu putu protiv onih koji se bore protiv vas, ali vi ne otpočinite borbu! — Allah, doista, ne voli one koji započinju kavgu."

I napadajte takve gdje god ih sretnete i progonite ih odakle odakle su oni vas progнали. A zlostavljanje je gore od ubijanja! I ne borite se protiv njih kod Svetog hrama, dok vas oni tu ne napadnu. Ako vas napadnu, onda ih ubijajte! — neka takva bude kazna za nevjernike.

A ako se prođu, — pa, Allah zarista prašta i samilosan je.

I borite se protiv njih sve dok mnogoboštva nestane i dok se Allahova vjera slobodno ispovjedati ne mogne. Pa ako se okane, onda neprijateljstvo prestaje, jedino protiv NAŠILNIKA ostaje (El-Bekare, 190, 191, 192, 193.)

Dakle, kako vidimo navedeni ajeti nam strogo nalažu da ne smijemo prvi započeti rat, međutim, ako smo napadnuti, onda nam je farz braniti i odbraniti pomenute svetinje: život, čast, imetak, domovinu i vjeru, svetinje bez kojih nema opstanka na zemlji nikome, pa ni muslimanima.

Muslimani su dužni da se čitav život spremaju za odbranu pomenutih svetinja isto onako kako su dužni da klanjaju pred džematskim namazom i obavljaju ostale islamske farzove. Ovo što se danas dešava muslimanima na prostorima raspadnute Jugoslavije, posljedica je velikog nemara, prvenstveno prema svojoj vjeri, a onda i prema svojim životima, časti, imetku i domovini.

Istina se (ponovo) ponavlja, a muslimani nikako da se opamete i da dođu sebi i vrate se svojoj vjeri. To ih sada skupo košta, jer ekstremisti jednog naroda, neprijatelji naših, a i svoga naroda, čuveni četnici rade sa muslimanima ono što sada rade, a što su i ranije radili. Čitav svijet to vidi, ali nažalost još neki muslimani nisu svjesni šta se s nama zbiva. Stoga, branimo život, imetak, obraz i jedinu nam domovinu (jer druge nemamo), jer ćemo time odbraniti i našu vjeru bez koje nam nema života ni na ovom ni na budućem svijetu. Ako to ne učinimo, naša pokoljenja će nas proklinjati.

Prema tome treba da bude svakom muslimanu jasno, da mu je postala stroga obaveza — farz, da prema svojim mogućnostima spašava ono što se mora spasiti, a to su pomenute svetinje. Mi moramo, htjeti to ili ne braniti i odbraniti sve što nam je napadnuto, a napadnuto nam je sve bez čega ne možemo živjeti. Ko na sraman način izgubi život, slabiji su mu izgledi da će biti spašeni na ahiretu. Jer da bi nekome postao šehid, a sposoban je za borbu protiv neprijatelja,

mora izći iz mišjih rupa i boriti se, a ne čekati pasivno raketiranje i jadanje istih na svoju glavu i svojih sunarodnika.

Čitalac Preporoda pita: **Kako klanjati namaz u ratnim uslovima?**

Odgovor:
Ratno stanje ne oslobađa muslimana obaveza namaza, pod napomenom da se namaz u ratnim uslovima skraćuje na dva rekata, osim akšama koji ostaje tri rekata. Svakako ovdje se radi samo o farz namazu.

Međutim, kako praktično obavljati namaz kada je čovjek neposredno na borbenim položajima, to je pitanje koje se nameće samo po sebi.

Znamo da se danas ratuje savremenom tehnikom i savremenim metodama, pa u tom kontekstu će i vjernik na borbenoj liniji obavljati namaz u bilo kojem položaju se našao, neovisno da li je okrenut prema Kibi ili nije. Bitno je da on drži neprijatelja na rihu i da se njega čuva kao zmije. On može pucati u neprijatelja, a da namaz ne prekida. Isto je to kao kada bi ga zmija napala na namazu. On će je u toku namaza ubiti pa makar se morao pomjeriti ili zakrenuti od kible, a namaz mu neće biti poremećen.

Allah, dž. š., kaže: "Nije vam grijeh da molbvu na putovanju skratite, i kada se bojite da će vam nevjernici neko zlo nanijeti. Nevjernici su nam, doista, otvoreni neprijatelji."

Kada ti budeš među njima i kad odlučiš da zajedno s njima molbvu obaviš, neka jedni s tobom molbvu obavljaju i neka svoje oružje uzmu; i dok budete molbvu obavljali, neka drugi budu iza vas, a onda neka dođu oni koji još nisu molbvu obavili pa neka i oni obave molbvu s tobom, ali neka drže oružje svoje i neka budu oprezni. Nevjernici bi jedva dočekali da oslabi pažnja vaša prema oružju i oruđu vašem, pa da svi odjednom na vas navale... a u bezbjednosti obavljajte molbvu u potpunosti... (En-Nisa, 101, 102, 103.)

U našem slučaju, u borbi za odbranu jedine nam domovine protiv agresora-četnika, i drugih paravojsnih nelegalnih jedinica, obavljamo namaz na principu gore spomenutom, jer ovaj neprijatelj je gori kudikamo od zmije otrovnice ili bilo koje druge zvijeri životinjskog porijekla. Ko obavljajući namaz ubije neprijatelja ili one koji ga pomažu u zverstvima, ne samo da će mu namaz biti primjen, nego ako i pogine boreći se zaslužuje kod Allaha, dž. š., džennet.

U ovim ratnim prilikama treba izbjegavati velika skupove po džemajima, mezarima i drugim sabirnim centrima. Namaz se ne klanja u džematu tamo gdje ima i najmanje sumnje da može biti ugrožen život džematlija, isti je slučaj i sa džuma namazom. Ako je situacija opasna po život, džuma se neće klanjati, nego će se umjesto nje klanjati podne namaz-farz. Džuma namaz je propisana vjernicima tek u Medini, kada su živeli muslimanima bili daleko bezbjedniji nego u Mekki prije hidžre.

Vjera islam je vjera opaznosti, a ne vjera rizika kojem su izloženi muslimani i kojeg preživljavaju u ovim ratnim uslovima i stoga se ne smiju izlagati opasnosti koja vreba njihove dragocjene živote. Za svoje živote ćemo direktno odgovarati Allahu, dž. š., ukoliko se ne budemo pridržavali pravila Kur'ana i Hadisa po ovom pitanju.

Odgovara:
Dr. Adil SKENDERVIĆ

Alıntılanan fetvanın Türkçe tercümesi şu şekildedir:

*Cevap:*¹²⁸ Savaş zamanında namazlar iki rek'at olarak kılınır. Yalnız akşam namazı üç rekat kılınır. Savaş durumu Müslümanları namaz kılma yükümlülüğünden muaf hale getirmez. Bu durum sadece farz namazla ilgilidir. Ancak bir kişi bizzat savaştayken namazın keyfiyetinin ne olacağı sorusu kendiliğinden ortaya çıkan bir sorudur. Günümüzde savaşın modern teknikler ve modern yöntemlerle yapıldığını biliyoruz ve bu bağlamda, savaş hattındaki bir mümin, kibleye dönük olsun ya da olmasın, kendisini bulduğu herhangi bir pozisyonda namaz kılabilmektedir. Kişi, namazı yarıda bırakmadan düşmana ateş edebilir. Namazda yılan tehlikesi örneğinde olduğu gibi kişi namaz esnasında hareket etmek veya kibleden dönmek zorunda kalsa bile yılanı namazda öldürebilir ve namazı bozulmaz.

Allah (c.c.) Nisa Suresi 101,102,103 ayetlerinde şöyle buyurmaktadır: “Yolculukta, kâfirlerin sana zarar vermelerinden korktuğun halde namazı kısaltmada sana günah yoktur. Kâfirler, şüphesiz bizim apaçık düşmanlarımızdır. Savaşta mü'minler arasında bulunup onlara namaz kıldırmanın zaman, onlardan bir grup silahlarını da yanlarına alarak seninle beraber namaza dursunlar. Bu esnâda diğer grup düşmanı gözetlesin. Namaz kılan grup secde yapıp rekâtı tamamlayınca, düşmanı gözetlemek üzere arka tarafa geçsin. Korku hâlinde kıldığımız namazı bitirince ayakta iken, otururken ve yanlarınız üzerine yatarken Allah'ı zikredin. Korkudan emin olduğunuz vakit ise artık namazı normal zamandaki şartlarına uyarak dosdoğru kılın. Çünkü namaz, mü'minler üzerine vakitleri belirlenmiş farz bir ibâdetdir.”

Bizim durumumuzda, vatanımızı saldırganlara -çetnelere ve diğer paramiliter birliklere karşı-savunma mücadelesinde, yukarıda belirtilen ilkeye göre ibadet edeceğiz, çünkü bu düşman zehirli bir yulandan veya diğer tehlikeli hayvanlardan daha kötüdür. Kim namaz kılariken düşmanını veya zulmünde ona yardım edenleri öldürürse, sadece namaz kıldığı için değil, düşmanı öldürdüğü için de sevap kazanır.

Durum hayati tehlike arz ediyorsa Cuma namazı kılınmaz, öğle namazının farzını kılabilir. Müminlere Cuma namazı Medine'de farz kılınmıştı, Nitekim Medine dönemi Mekke dönemine kıyasla Müslümanların çok daha güvenli şartlarda yaşamlarını sürdürdükleri bir zamandır. Yani Cuma namazı Müslümanlar emniyete ulaştıktan sonra farz kılınmıştır. İslam dini, Müslümanların maruz kaldıkları savaş koşullarında değerli hayatlarını pusuda bekleyen tehlikeye maruz bırakmaları gereken bir risk dini değil, bir tedbir dinidir. Bu konuda Kuran'ın ve hadislerin kurallarına uymazsak, doğrudan Allah'a hesap vermek durumunda kalırız.¹²⁹

¹²⁸ Dr. Acif Skenderovic, Preporod, May, 1992, Broj 9/520

¹²⁹ Dr. Acif Skenderovic, Preporod, May, 1992, Broj 9/520

Prepared Dergisi'nde Dr. Açıf Skenderoviç, farz namazlarının savaş esnasında kısaltılarak kılınabileceğini belirtmiştir. Fıkıhın klasik kaynaklarında bu mesele “Salat-u Havf” başlığı altında korku esnasında namazın nasıl kılınacağını söz konusu eden bölümde incelenmektedir.

3.2.2. Oruç

Bosna ve Kosova Savaşları, uzun bir süre boyunca¹³⁰ devam ettiği için yalnızca yılın belirli zamanlarında yerine getirilen oruç ibadetini de kapsamıştır. Oruç ibadeti, Müslümanlar için en temel ibadetlerdendir. İslami takvime (Hicrî takvim) göre Ramazan ayında her sene yerine getirilen bu ibadet, dört fikhî mezhebe göre çeşitli istisnalar dışında her Müslümana farzdır.¹³¹ Balkanlarda mercek altında tutulan bölgeler, Müslüman nüfusun çoğunluğu oluşturduğu toplumlara barındırmaktadır. Bu bölge Müslümanları savaş esnasında diğer ibadetler gibi oruç ibadetini de yerine getirmişlerdir. Görüşmecilerden Agim Gashi savaş esnasındaki Ramazan günlerini şöyle betimlemektedir: “O gün Sırp'lar çok çetin ve acımasız bir saldırı gerçekleştirmişti, çok kanlı bir savaştı ve olağanüstü zor koşullara rağmen hiçbir asker orucunu bozmadı ve oruçlarını kar ile açtılar, bazı askerler yiyecek bulamadığı için bulduğu gıdayla hem iftarını hem sahurunu yapıyordu. Bütün bu olaylara kendi gözlerimle şahitlik ediyordum.”¹³² Görüldüğü üzere; bölge Müslümanları, savaş döneminin zorlu şartlarında dahi ibadetlerinden vazgeçmemiş ve dini inançlarına ve inançlarının gerekliliklerini yerine getirmeye büyük bir sadakat göstermişlerdir.

3.2.3. Kurban

Bosna Savaşı üç sene, Kosova Savaşı ise iki sene devam etmiştir. Bu süre zarfında, yine İslami takvime (Hicrî takvim) göre senenin belirli döneminde Müslümanlarca yerine getirilen Kurban ibadeti vakti bir kaç kere savaşa denk gelmiştir. Hanefî mezhebine göre

¹³⁰ Savaş Bosna Hersek'te 1992-1995, Kosova'da 1998-1999 yılları arasında devam etmiştir.

¹³¹ Süleyman Kösmene, “Günümüzün Meselelerine Çözümleriyle Dört Mezhebin İslami İlmihali”, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 2012, s.622.

¹³² Görüşme yeri Prishtine, Görüşme Tarihi 15.04.2023.

Müslümanların Kurban Bayramı'nda kurban kesmesi vaciptir.¹³³ Bu gerekliliğe binâen bölge Müslümanlarının savaş döneminde Kurban ibadetinin keyfiyetini sormalarına bir cevap, İslam Cemaatinin Riyatesinin dini eğitim görevlisi Muharem Omerdiç'in *Prepored* Dergisinde yayınladığı metninden gelmiştir. Bu metnin Boşnakçası ve Türkçe tercümesi aşağıda verilmiştir:

Rijaset Islamske zajednice

ŠTA ŠA KURBANOM?

11. juna je Kurban bajram, veliki muslimanski praznik, kada se pored hodočašća u Mekki izvršava i prinošenje žrtve u islamskoj interpretaciji – klanje kurbana. S obzirom da ovogodišnji Bajram dočekujemo u veoma teškoj situaciji smatramo da je neophodno pripadnicima Islamske zajednice preporučiti sljedeće:

Svi oni koji su dužni zaklati kurban to i ove godine trebaju učiniti jer se ta vjerska obaveza ne može zamijeniti davanjem novčane protuvrijednosti u dobrotvorne svrhe.

U vezi dijeljenja kurbanskog mesa preporučujemo:

- Da se kurban daju u kuhinje branilaca BiH,
- Pomaganje ishrane muhadžera i izbjeglica,
- Davanje kurbana bolnicama,
- Uobičajenu količinu kurbana slati porodicama poginulih i ranjenih branilaca BiH,
- Davanje kurbana u internat GHb medrese prema dosadašnjoj praksi o čemu će biti dato posebno obavještenje.

Pošto će se na pijacama pojaviti prodavači i sa opljačkanim stokom skrećemo pažnju da se od takvih lica ne kupuje ako za to postoji i najmanja sumnja.

Muharem OMERDIĆ
Vjersko-prosvjetni referent
Rijaseta Islamske zajednice

¹³³ Rahmi Yaran vd., “İslam İlmihali”, İstanbul, Marmara İlahiyat Vakfı, 2006, s. 557

Soru: Kurbanla ilgili ne yapılmalıdır?

Cevap: Muharem Omerdiç (İslam Cemaatinin Riyate'sinin dini eğitim görevlisi)

11 Haziran tarihinde büyük bir Müslüman bayramı olan Kurban Bayramı olacaktır. Bu Bayram Mekke'ye yapılan hac ziyaretine ek olarak, İslami yorumda kurban sunulduğu zamandır.

Bu yılki bayramı çok zor bir durumda karşıladığımızı göre, İslam ümmetinin mensuplarına şu tavsiyede bulunmayı lüzumlu görüyoruz: Kurban kesmekle yükümlü olan herkes bu yıl da kurbanını kessin çünkü bu dini yükümlülük, hayır amaçlı olarak parasal bir eşdeğer vermekle değiştirilemez.

Kurban eti dağıtımı ile ilgili olarak Bosna Hersek mücahidleri ve ailelerinin mutfaklarına kurban eti verilmesini, muhacirlerin gıda ihtiyaçlarına yardımcı olunmasını, kesilen kurbanlardan hastanelere et verilmesini ve öldürülen ve yaralanan Bosna Hersek savaşçıların ailelerine kurban etinden verilmesini öneriyoruz. Mevcut uygulamaya göre Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nin yatılı okuluna kurban kesme hakkında ayrı bir açıklama yapılacaktır. Satıcılar, yağmalanmış hayvanlarla pazarlara çıkacağından, bu tür kişilerden en ufak bir şüphe durumunda bile satın alma yapılmamasına dikkat çekiyoruz.¹³⁴

Fetvada görüldüğü üzere savaşın zorlu şartlarında dahi Hanefi mezhebine göre “farz-ı ameli” olan vacip¹³⁵ bir ibadetin yerine getirilmesine teşvik edilmiştir. Ayrıca savaş ortamında meydana gelen kaostan yararlanarak yağmacılık yapanlara karşı da Müslümanlar ilgili dini makamlarca uyarılmıştır.

3.2.4. Cihad

Cihad, Müslümanların dini motivasyonla ve dini gayelere ulaşmak için verdikleri silahlı mücadeledir.¹³⁶ Fıkhî açıdan cihad, Müslümanların savaş ile ilgili meseleleri bağlamında ve özellikle iki başlıkta ele alınmıştır. Bunlar İslam toplumundan yeterli bir kesimin yerine getirmesi zorunlu olan ancak bu şart sağlandıktan sonra diğerlerine bir sorumluluk yüklemeyen (Farz-ı Kifâye) cihad ve İslam toplumunun her bir ferdinin değişmez sorumluluğu olan (Farz-ı Ayn) cihaddır. Bunlardan ilki İslam dininin yayılmasını amaçlayan taarruz savaşlarını belirtirken ikincisi İslam toplumuna karşı

¹³⁴ Muharem Omerdic, Prepared, June, 1992, Broj 10/521.

¹³⁵ Rahmi Yaran vd., “İslam İlmihali”, İstanbul, Marmara İlahiyat Vakfı, 2006, s. 557

¹³⁶ Alimcan Buğda, “İslam Hukuk Literatüründe Savaş Kavramları ve Cihad”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 37, 2021, s. 195-213, s.39.

gerçekleştirilen bir saldırıya karşı savunma savaşını ifade eder.¹³⁷ Fıkhi kaynaklarda ayrıca cihadla ilgili pekçok mesele tartışılır. Cihadın fikhî açıdan değerlendirilmesinde öne çıkan konu başlıklarına örnek olarak, savaş zamanında uyulması gereken ahlaki kuralların neler olduğu, cihada katılmanın faziletleri, bir Müslümanın hangi koşullarda cihadkatılabileceği verilebilir.

Konumuzla bağlantılı olarak Bosna ve Kosova savaşları özelinde Müslüman önderler düşmana karşı yapılan savaşı meşrulaştırmak, Müslüman toplumunu topyekûn mobilize etmek ve toplumun genelini savaşa ruhen ve bedenen hazırlamak için o dönemin şartlarına göre ihtiyaca binaen bazı adımlar atmışlardır. Toplumun cihada hazırlamak, teşvik etmek ve cihad hukukunu hatırlatmak gayesiyle önde gelen âlimler, vaizler ve yöneticiler toplumu maddi ve manevi birliğe yönlendirmeye çabalamıştır. Bu süreçler fetvalar ile yönetilmiştir.

Geride de belirtildiği üzere Bosna ve Kosova savaşlarında hocaların toplumla sıkı bir ilişkileri bulunmakta idi.¹³⁸ Dini önderler olarak toplumla kurdukları bu ilişkiyi, onları cihada hazırlamak ve katıldıkları savaşın meşru bir savunma hali olduğunu, Allah'ın bu durumda savaşmayı emrettiğini onlara açıklamak için kullanmışlardır. Dini önderler, Bosna ve Kosova savaşlarının da cihad kategorisinde değerlendirilmesi gerektiğini kabul etmiş ve bu yönde ikna çalışmaları yürütmüşlerdir. Âlimler, fıkıh kitaplarında işaret edilen bazı noktalara değinerek bu ilişkiyi açıklamaya çalışmışlardır.

Cihadın içinde bulunulan duruma göre farz-ı ayn yahut farz-ı kifaye hükmünde olacağı hususuna vurgu yapan dini önderler, gerçekleşmekte olan savaşın bir savunma savaşı olduğunu, bu sebeple cihadın toplumdaki her bir Müslümana farz olduğunu (Farz-ı Ayn) savunmuşlardır. Siyasi ve dini önderler, İslam dini literatüründeki bu kategorik tanımlamaya dayanarak tüm toplumu savaşa doğrudan katılmaya çağıran genel seferberlik

¹³⁷ Özgür Kavak, Fıkıh Literatüründe Cihad Hükümleri ve Modern Cihad Yorumları, İç Tehdit ve Riskler Işığında İslam Dünyasının Geleceği – Ahmet Emin Dağ, İNSAMER, 2016, s. 239

¹³⁸ Ramiz Becirović, Görüşme Yeri “Jezero kasabası”, Tarih. 03.04.2023; “Medreseja Alauddin shtëpi e Zotit dhe e kombit (Allah ve Millet Evi Alauddin Medresesi”, 2002, https://www.youtube.com/watch?v=WX6siZmCcQE&ab_channel=MedresejaAlauddin

(nefir-i âmm)¹³⁹ ilan etmişlerdir. Bu çağrı hem Bosna Savaşı'nda hem de Kosova Savaşı'nda yapılmıştır.¹⁴⁰

Cihad, Molla Hüsrev ve diğer bazı İslam hukukçularının kitaplarında “beşinci ibadet” olarak ifade edilmiştir.¹⁴¹ Namaz, zekat, oruç ve hac ibadetlerinden sonra cihad konusuna yer verilmektedir, Cihadın faziletine dair çok sayıda hadis bulunmaktadır. Ayrıca fıkıh ulemasının bu konuyu asırlar boyu ehemmiyetle ele alması, konunun Müslümanlarca önemini koruduğunu göstermektedir.¹⁴²

Bahsedilen ehemmiyet aktüel savaş durumunun dini literatürdeki koordinatlarını belirlemeye yaramıştır. Bosna ve Kosova Savaşlarının cihad olarak konumlandırılmasından sonra, Müslüman toplumun her kesiminden cihada katılma çağrıları yapılmıştır. Bu çağrılara güçlü bir örnek olarak vaizler, kürsülerden cihadın faziletlerine dair ayetler, hadisler ve İslam tarihinden örnekler aktarmışlardır. Cihadın Müslümanlar için ne kadar önemli olduğunu dile getirmişler ve mevcut savaşın savaşçıları İslam tarihinde güçlü anlatıları olan kahramanlarla karşılaştırmışlardır.¹⁴³ Hatta dönemin Müslümanlarının anlayışına çarpıcı bir örnek, Bedir Savaşı'ndaki şehitlerle Bosna Savaşı'ndaki şehitlere aynı anda Kuran-ı Kerim okunulmasıdır.¹⁴⁴ Bu, halkın iki savaşı birbirine denk gördüklerinin güçlü bir işaretidir.

Vatan ve millet müdafaası, dini açıdan da büyük bir öneme sahiptir. İslam dininde vatan sevgisi ve vatanın korunması, müslümanlar için kutsal bir görevdir. İslam, bireylere vatanlarına ve milletlerine olan bağlılıklarını korumalarını ve yurtlarını savunmalarını emreder. Müslümanlar, ancak vatanlarını koruyarak dinlerini yaşayabilir ve ibadetlerini

¹³⁹ Alimcan Buğda, İslam Hukuk Literatüründe Savaş Kavramları ve Cihad, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2021, sy. 37, s. 201-202

¹⁴⁰ Ahmet Özel, Cihad, DİA, 1993, c. 7, s. 531-534; Özgür Kavak, Fıkıh Literatüründe Cihad Hükümleri ve Modern Cihad Yorumları, İç Tehdit ve Riskler Işığında İslam Dünyasının Geleceği – Ahmet Emin Dağ, İNSAMER, 2016, s. 236-239

¹⁴¹ Özgür Kavak, Fıkıh Literatüründe Cihad Hükümleri ve Modern Cihad Yorumları, İç Tehdit ve Riskler Işığında İslam Dünyasının Geleceği – Ahmet Emin Dağ, İNSAMER, 2016, s. 240

¹⁴² Özgür Kavak, Fıkıh Literatüründe Cihad Hükümleri ve Modern Cihad Yorumları, İç Tehdit ve Riskler Işığında İslam Dünyasının Geleceği – Ahmet Emin Dağ, İNSAMER, 2016, s. 240

¹⁴³ Özgür Kavak, Fıkıh Literatüründe Cihad Hükümleri ve Modern Cihad Yorumları, İç Tehdit ve Riskler Işığında İslam Dünyasının Geleceği – Ahmet Emin Dağ, İNSAMER, 2016, s. 239-240

¹⁴⁴ Ramiz Becirović, Görüşme Yeri “Jezero kasabası”, Tarih. 03.04.2023

özgürce yerine getirirler. Bu nedenle vatan ve millet müdafaası, Müslümanlar için bir ibadettir. Bu bilinçle hareket eden Bosna ve Kosova'daki Müslüman toplum da bunun bir aksülameli olarak Pakiza Demiroviç'in de ifadesiyle savaşabilecek tüm erkeklerini savunmaya dahil etmiştir.¹⁴⁵ Ramiz Becirović'in bölgedeki din adamlarının savaşa katılımı hakkındaki ifadeleri çarpıcıdır. Zira "İmamların %70'i cephededir."¹⁴⁶ İmamlar, bizzat savaşa katılarak vatanlarına ve milletlerine olan bağlılıklarını koruma ve dini değerlerine uygun bir şekilde yaşamaya devam etme arzularını kanıtlamışlardır.

Bölge Müslümanlarının savaş esnasında zihinlerinde doğan cihadla ilgili sorulara (Düşmana karşı müdafaa ne zaman farzdır? Savaş koşullarında namaz nasıl kılınır? Müslimânlar düşmana karşı nasıl müdafaa etmek mecburiyetindedir veya ne zaman farzdır?) verilen cevapta hem insanların yaşadıkları kaygıları hem de bu kaygıların dini cevaplarda ne şekilde giderilmeye çalışıldığı daha net olarak anlaşılmaktadır:

¹⁴⁵ Görüşme yeri "Gornji Vakuf" tarih. 28.03.2023

¹⁴⁶ Görüşme yeri "Jezero kasabası" tarih. 03.04.2023

PITANJA ČITALACA

KADA JE FARZ BRANITI SE OD NEPRIJATELJA? KAKO KLANJATI NAMAZ U RATNIM USLOVIMA?

Čitalac Preporoda pita: **Kako su muslimani dužni da se brane od neprijatelja tj. kada im je to farz?**

Odgovor: Musliman je dužan odbraniti svoj život, čast, imetak, domovinu i vjeru. Na prvom mjestu je dužan braniti i odbraniti svoj život, kako mu islam nalaže, pored časti, imetka i domovine koji su mu neophodni za egzistenciju. Život koji mu je Allah, dž. š., podario, jedino mu ga On može i uzeti. Svaki drugi način oduzimanja života Allahovom biću je nasilan i protuprirodan. Stoga je svaki čovjek, koji može nositi oružje, a zdrav je i razuman dužan oružjem braniti svoj život, ako ne može drugim načinom.

Allah, dž. š., kaže: «I borite se na Allahovu putu protiv onih koji se bore protiv vas, ali vi ne otpočinjte borbu! — Allah, doista, ne voli ona koja zapođevaju kavga».

I napadajte takve gdje god ih sretnete i progovite ih odande odakle su oni vas progjali. A zlostavljanje je gore od ubijanja! I ne borite se protiv njih kod Svetog hrama, dok vas oni tu ne napadnu. Ako vas napadnu, onda ih ubijajte! — neka takva bude kazna za nevjernike.

A ako se prođu, — pa, Allah zarata prašta i samilosan je.

I borite se protiv njih sve dok mnogoboštva nestane i dok se Allahova vjera slobodno ispovijeda ne mogne. Pa ako se okane, onda neprijateljstvo prestaje, jedino protiv NASILNIKA ostaje (El-Bekare, 190, 191, 192, 193.)

Dakle, kako vidimo navedeni ajeti nam strogo nalažu da ne smijemo prvi zapođevati rat, međutim, ako smo napadnuti, onda nam je farz braniti i odbraniti pomenute svetinje: život, čast, imetak, domovinu i vjeru, svetinje bez kojih nema opstanka na zemlji nikome, pa ni muslimanima.

Muslimani su dužni da se čitav život spremaju za odbranu pomenutih svetinja isto onako kako su dužni da klanjaju pet dnevni namaza i obavljaju ostale islamske farzove. Ovo što se danas dešava muslimanima na prostorima raspadnute Jugoslavije, posljedica je velikog nemara, prvenstveno prema svojoj vjeri, a onda i prema svojim životima, časti, imetku i domovini.

Istorije se (ponovo) ponavljaju, a muslimani nikako da se opamete i da dođu sebi i vrate se svojoj vjeri. To ih sada skupo košta, jer ekstremisti jednog naroda, neprijatelji naših, a i svoga naroda, čuveni četnici rade sa muslimanima ono što sada rade, a što su i ranije radili. Čitav svijet to vidi, ali nalažost još neki muslimani nisu svjesni šta se s nama zbiva. Stoga, branimo život, imetak, obraz i jedinu nam domovinu (jer druga nemamo), jer čamo time odbraniti i našu vjeru bez koje nam nema života ni na ovom ni na budućem svijetu. Ako to ne učinimo, naša pokoljenja će nas proklinjati.

Prema tome treba da bude svakom muslimanu jasno, da mu je postala stroga obaveza — farz, da prema svojim mogućnostima spašava ono što se mora spasiti, a to su pomenute svetinje. Mi moramo htjeti to ili ne braniti i odbraniti sve što nam je napadnuto, a napadnuto nam je sve bez čega ne možemo živjeti. Ko na sraman način izgubi život, slabiji su mu izgledi da će biti spašen na ahiretu. Jer da bi neko postao šehid, a sposoban je za borbu protiv neprijatelja,

mora izći iz mišjih rupa i boriti se, a ne čekati pasivno raketiranje i jadanje istih na svoju glavu i svojih sunarodnika.

Čitalac Preporoda pita: **Kako klanjati namaz u ratnim uslovima?**

Odgovor: Ratno stanje ne oslobađa muslimana obaveza namaza, pod napomenom da se namaz u ratnim uslovima skraćuje na dva rekata, osim akšama koji ostaje tri rekata. Svakako ovjete se radi samo o farz namazu.

Međutim, kako praktično obavljati namaz kada je čovjek neposredno na borbenim položajima, to je pitanje koje se nameće samo po sebi.

Znamo da se danas ratuje savremenom tehnikom i savremenim metodama, pa u tom kontekstu će i vjernik na borbenoj liniji obavljati namaz u bilo kojem položaju se našao, neovisno da li je okrenut prema Kibli ili nije. Bitno je da on drži neprijatelja na nišanu i da se njega čuva kao zmije. On može pucati u neprijatelja, a da namaz ne prekida. Isto je to kao kada bi ga zmija napala na namazu. On će je u toku namaza ubiti pa makar se morao pomjeriti ili zaokrenuti od kible, a namaz mu neće biti poremećen.

Allah, dž. š., kaže: «Nije vam grijeh da molitvu na putovanju skratite, i kada se bojite da će vam nevjernici neko zlo nanijeti. Nevjernici su nam, doista, otvoreni neprijatelji».

Kada ti budeš među njima i kad odlučiš da zajedno s njima molitvu obaviš, neka jedni s tobom molitvu obavljaju i neka svoje oružje uzmu; i dok budete molitvu obavljali, neka drugi budu iza vas, a onda neka dođu oni koji još nisu molitvu obavili pa neka i oni obave molitvu s tobom, ali neka drže oružje svoje i neka budu oprezni. Nevjernici bi jedva dočekali da oslabi pažnja vaša prema oružju i oruđu vašem, pa da svi odjednom na vas navale... a u bezbjednosti obavljajte molitvu u potpunosti...» (En-Nisa, 101, 102, 103.)

U našem slučaju, u borbi za odbranu jedine nam domovine protiv agresora-četnika, i drugih paravojničkih nelegalnih jedinica, obavljamo namaz na principu gore spomenutog, jer ovaj neprijatelj je gori kudičamo od zmije otrovnice ili bilo koje druge zvijeri životinjskog porijekla. Ko obavljajući namaz ubije neprijatelja ili one koji ga pomažu u zvjerskim, ne samo da će mu namaz biti primljen, nego ako i pogine boreći se zaskazuje kod Allaha, dž. š., džennet.

U ovim ratnim prilikama treba izbjegavati velike skupove po džamijama, mezarima i drugim sabirnim centrima. Namaz se ne klanja u džematu tamo gdje ima i najmanje sumnje da može biti ugrožen život džematlija, isti je slučaj i sa džuma namazom. Ako je situacija opasna po život, džuma se neće klanjati, nego će se umjesto nje klanjati pođine namaz-farz. Džuma namaz je propisana vjernicima tek u Medini, kada su životi muslimana bili daleko bezbjedniji nego u Mekki prije hidžre.

Vjera islam je vjera opaznosti, a ne vjera rizika kojem su izloženi muslimani i kojeg preživljavaju u ovim ratnim uslovima i stoga se ne smiju izlagati opasnosti koja vreba njihove dragocjene živote. Za svoje živote čemo direktno odgovarati Allahu, dž. š., ukoliko se ne budemo pridržavali pravila Kur'ana i Hadisa po ovom pitanju.

Odgovara: **Dr Adir SKENDEROVIĆ**

Cevap:¹⁴⁷ “Müslüman; canını, namusunu, malını, vatanını ve dinini savunmakla yükümlüdür. Her şeyden önce, varlığı için gerekli olan malının ve vatanının şerefine ek olarak İslam'ı buldukları için canını savunmak ve savunmakla mükelleftir. Allah'ın ona verdiği can ancak ondan alınabilir. Allah'ın varlığının canını almanın başka yolları hak değildir. Bu nedenle, silah taşıyabilen akli başında her insan, canını silahla savunmak zorundadır.

Allah (c.c.) Bakara Suresi 190,191,192,193 ayetlerinde şöyle buyurmaktadır: “Size karşı savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın, fakat aşırılığa sapmayın; Allah aşırılığa sapanları sevmez.”, “Onları yakaladığınız yerde öldürün; sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne öldürmekten daha kötüdür. Mescid-i Harâm civarında onlar sizinle savaşmadıkça siz de orada onlarla savaşmayın. Şayet sizinle savaşmaya kalkıştırlarsa o zaman onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir!” , “Eğer onlar vazgeçerlerse, artık Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir.”, “Fitne ortadan kalkıncaya ve din yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın; fakat vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına saldırmak yoktur.”

Görüldüğü gibi zikredilen âyetler bize harbi ilk çıkarmanın biz olmamız gerektiğini kesin olarak söylemektedir. Mülk, vatan ve din, mukaddes şeyler ki bunlar olmadan yeryüzünde hiç kimse, hatta Müslümanlar bile hayatta kalamaz.

Tarih tekerrür ediyor ve Müslümanlar akıllarını başlarına toplayıp inançlarına dönmüyorlar. Bu şimdi onlara pahalıya mal oluyor çünkü bir ulusun aşırıları, kendi uluslarının düşmanları, ünlü Çetnikler daha önce yaptıklarını şimdi Müslümanlara yapıyorlar. Bütün dünya görüyor ama ne yazık ki bazı Müslümanlar başımıza gelenlerin farkında değiller. Bu nedenle, onsuz ne bu dünyada ne de sonraki dünyada yaşamımızı sürdüremeyeceğimiz inancımızı bile savunmuyoruz. Bunu yapmazsak nesillerimiz bize lanet edecek.

Bu nedenle, her Müslüman için açık olmalıdır ki, imkanlarına göre kurtarılması gerekenleri, yani bahsi geçen kutsal yerleri kurtarmak, kesin bir yükümlülük - farz haline gelmiştir. Hoşumuza gitsin ya da gitmesin, saldırıya uğrayan her şeyi savunmalıyız ve onsuz yaşayamayacağımız her şeyi korumalıyız. Kim utanç verici bir şekilde hayatını kaybederse, ahirette kurtulma şansı çok azdır. Çünkü bir kimsenin şehit olabilmesi için düşmanlarla savaşabilmesi gerekir.

Savaş döneminde halk, İslam önderlerinin yönlendirmelerine ve genel İslam ahlak anlayışına uygun bir şekilde hareket etmiştir. Görüşmecilerden Be'îr Meštrovac'ın söylemleri de bunu kanıtlamaktadır: “Tutsaklar ve casuslara uluslararası sözleşmelere ve Cenevre Sözleşmesi'ne göre davranılmıştır. Savaş ganimetleri onları fetheden birlik

¹⁴⁷ Dr. Acif Skenderovic, Preporod, May, 1992, Broj 9/520

tarafından düzenli bir şekilde toplanmış ve dağıtımı nizamlara göre yapılmış ve ulemanın yönlendirmesi ve tavsiyesi ile organize edilmiştir.”¹⁴⁸

Savaş döneminde imamların, Müslümanlara esirler için insani davranışta bulunmaları ve bunu teşvik etmeleri, İslam'ın öğretileriyle uyum arz etmektedir. Esirlerin haklarına saygı göstermek, adaleti sağlamak ve merhameti yaymak, savaşın zorluklarına rağmen Müslümanlar için önemli bir sorumluluk olmuştur. Görüşmecilerden Pakiza Demiroviç'in “Ülkemizde çok fazla esir yoktu ve bu tür esirlere insanca muamele ediliyordu.”¹⁴⁹ ifadesi, savaşta esirlere hakkaniyetle davranıldığının kanıtlarından bir tanesidir.

Esirlerin durumu İslam hukukunda cihad bahsinde farklı şekilde işlenmiştir. İslam dininde savaşlarda esirlik statüsü kabul görmüştür. Hz. Peygamber'in savaşlarında esirler çoğu defa Müslümanların menfaatleri gözetilerek serbest bırakılmıştır. Hz. Peygamber döneminde kölelere yönelik standart bir uygulama benimsenmemiş, daha ziyade koşullara göre değişkenlik gösteren esnek bir tutum takınılmıştır. Ancak esirlere yönelik tutumların ortak noktası her daim İslam toplumunun menfaatine uygunluk ve İslami ilkelerle paralellik olmuştur.¹⁵⁰ Bosna Savaşında da köleliğe yönelik İslami esneklik ve ahlakilik benimsenmiştir. Savaşın karşı tarafının kıskırtmalarına ve sınır tanımazlığına rağmen Boşnak ve Kosova halkları esirlere ilkeli davranmıştır.¹⁵¹ Esirlerin köleleştirilmesi, klasik fıkıh literatüründe geniş bir şekilde incelenmiş olsa da söz konusu savaşlarda böyle bir uygulama ile karşılaşılmamıştır.

Esirlerin arasında mutlaka casuslar bulunmaktadır. Casuslar hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden olmuştur. Casusların yakalanması durumunda onlara herhangi bir hoşgörü gösterilmemiş, onlara diğer esirlerden farklı olarak davranılmıştır.¹⁵²

¹⁴⁸ Görüşme yeri “Lendiçi, Jajce” tarih. 03.04.2023

¹⁴⁹ Görüşme yeri “Gornji Vakuf” tarih. 28.03.2023

¹⁵⁰ Ahmet Özel, “Esir”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/esir> , (Erişim Tarihi: 18.07.2023)

¹⁵¹ Görüşme yeri “Gornji Vakuf” tarih. 28.03.2023

¹⁵² Pakiza Demiroviç, Görüşme yeri “Gornji Vakuf” tarih 28.03.2023

Cihadın sonuçlarından olan şehitlik, fıkhıta özel bir bölüm olarak ele alınmıştır. Şehitlerin cenaze durumu, elbiseleriyle birlikte defnedilmesi ve bedenlerinin yıkanmaması konuları detaylı bir biçimde işlenmiştir.¹⁵³ Şehitler, bilhassa Bosnalılar için önemli bir olgudur. Bosna şehitlerle kurulmuş bir ülkedir ve bunun devlet ve toplum için ne kadar önemli olduğu herkes tarafından kabul edilmiştir. Görüşmecilerden Ramiz Becirović şu bilgileri vermiştir: “Savaş esnasında şehitlerin tanınmaları, defnedilmeleri ve merasimleri çok zorlu şekilde gerçekleşiyordu. Kimi şehitlerden kalan kemikler kirişlerde toplanıyor, şehitlerin cenaze namazları da genelde birkaç gün sonraya bırakılıyordu. Bazı eski mücahitlerden gelen bilgilere göre; şehitlerin bedenleriyle ne yapılması gerektiğine dair yeterli bilginin olmaması, hocalardan bilgi edinmeye çalışmalarına rağmen çoğu zaman doyurucu bilgiye ulaşamamaları insanların şehitleri her zamanki İslami usullere uygun olarak yıkıyıp defnetmelerine ya da şehitleri elbiseleriyle birlikte yıkamadan defnetmelerine sebep olmuştur. Şehitlerin kaybolmaması, mezarlıkların karışmaması için işaretler koyulmuştur. Şehitlerden geriye kalan emanetlerin yahut eşyaların ailelerine verilmesine özen gösterilmiştir. Bu eşyalar onların tanınması için çok önemli işaretlerdir. Parçalanmış ve tanınmayan cesetler hocaların eşliğinde toplu mezarlara defnedilmiştir. Hocalar da geri kalan cemaatle birlikte şehitler için çoğu defa camilerde Yasinler ve Mevlitler okutmuşlardır.”¹⁵⁴

Bazı askerler, şehitlerin durumuyla alakalı âlimlerden fetva talep etmiştir ve bu fetvalar alındıktan sonra fetvaya göre işlem yapılmıştır. Aşağıda hem fetvanın orijinal hali hem de metnin tercümesi verilmiştir:

¹⁵³ Özgür Kavak, Fıkıh Literatüründe Cihad Hükümleri ve Modern Cihad Yorumları, İç Tehdit ve Riskler Işığında İslam Dünyasının Geleceği – Ahmet Emin Dağ, İNSAMER, 2016, s. 244.

¹⁵⁴ Görüşme yeri “Jezero kasabası” tarih. 03.04.2023

KAKO OPREMITI ŠEHIDE

U vezi upita »MERHAMETA« o načinu opremanja i ukopavanja poginulih i nastradalih muslimana u najnovijim ratnim događanjima kod nas dajemo vam sljedeće uputstvo:

Postoje dvije vrste šehida: šehid ovog i onog svijeta, te šehid samo onog svijeta.

Šehid i ovog i onog svijeta jeste šehid prve kategorije, potpun šehid. Da bi neko bio takav šehid potrebni su sljedeći uslovi:

a) Da je pametna i punodobna osoba (u vjerskom a ne poslovnom smislu),

b) Da je musliman,

c) Da je u času pogibije bio čist od džunubluka,

d) Da je dotično lice umrlo od zadobijenih rana u sukobu sa neprijateljem, te da od ranjavanja do smrti nije ništa jeo, pio, spavao, da nije prošlo više od jednog namaskog vakta i da sa poprišta nije prenesen u logor, kuću ili bolnicu gdje je nad njim vršena liječnička obrada.

Za ovu vrstu šehida važe sljedeći šerijatski propisi u vezi sa njegovim opremanjem i ukopavanjem:

Potrebno je sa njeg skinuti oružje, ratnu opremu, obuću, kapu, eventualnu nečistoću ali ne krv; ne gasuli se niti mu se oblače kefini a klanja mu se džezaza. Ukoliko je na jednom mjestu više šehida iste kategorije, klanja im se jedna džezaza i mogu se ukopati u zajednički mezar.

Šehid samo onoga svijeta jeste tzv. titularni šehid. To se odnosi na osobu koja je ranjena u sukobu sa neprijateljem ali je u toku hospitalizacije umrla, ili protokom dužeg vremena od jednog namaskog vakta od ranjavanja do smrti; osoba koja je ubijena izvan mjesta sukoba i nije imala namjeru sukobiti se sa neprijateljem, (npr. ubijena od snajperiste i sl.); osoba koja je nasilno ubijena od neprijatelja (npr. zarobljenici, taoci i sl.); osoba pod džunublukom a po svemu drugom je iz prve kategorije; malodobne i maloumne osobe ubijene od neprijatelja; osoba ubijena od drugog lica iz nebata; utopljenik; osoba nastradala u požaru u srušenoj zgradi, od obrušavanja zida i sl. Postupak u vezi opremanja i ukopavanja ove vrste šehida je kao i sa običnim merhumima.

Ovo je sumarno uputstvo u vezi šehida. Šira objašnjenja ćemo dati u našoj muslimanskoj štampi.

Vjersko prosvjetni referent
Rijasetu IZ-e
(Muharem Omerdić)

Şehitlerin nasıl gömüleceğine dair soruya verilen cevap şu şekildedir:

Cevap: Merhametin ülkemizdeki son savaşlarda ölen ve yaralanan Müslümanların defnedilme usulü ile ilgili sorusuna istinaden size şu talimatı veriyoruz: Şehitler iki çeşittir; dünya ve ahiret şehidi ve yalnız ahiret şehidi. Dünya ve âhiret şehidi, birinci kategori şehittir. Tam şehit kategorisinde olması için şartlar şunlardır: Dini anlamda akıllı ve olgun bir kişi olması, öldüğü sırada cünüp olmaması, söz konusu kişinin düşmanla girdiği bir çatışmada aldığı yaralardan ölmesi, yaralandığı andan itibaren yemek yememesi, içmemesi ve uyumaması, birden fazla namaz vakti geçmemesi ve olay yerinden kampa, eve veya hastaneye nakledilerek burada tedavisi tamamlanmaması. Bu tür şehit için, teçhizatı ve defni ile ilgili olarak şu şeriat hükümleri geçerlidir: Silahları, savaş teçhizatını, ayakkabıları, şapkası, varsa pisliği gidermek gerekir, ancak kanı çıkarmamak gerekir. Şehit ykanmaz, ona kefeni giydirilmez ve onun namazı kılınır. Bir yerde aynı kategoriden birkaç şehit varsa, onlara bir cenaze töreni yapılır ve bunlar ortak bir mezara defnedilebilir. Ahiret şehidi, sözde "ünvan şehidi" olarak bilinen bir kavramdır. Bu kavram, çatışma veya düşmanla karşılaşma esnasında yaralanan, ancak hastanede veya yaralanmadan sonra ölüme kadar geçen bir süre içinde bir namaz vaktinden daha uzun süre hayatta kalan kişiyi ifade eder. Ahiret şehidi, çatışma bölgesi dışında öldürülen ve düşmanla çatışmaya niyeti olmayan bir kişiyi ifade eder/bu kavramın tanımı böyle bir kişiyi içine alır (örneğin, keskin nişancı tarafından öldürülen biri). Ayrıca, şiddetli bir şekilde düşman tarafından öldürülen mahkumlar, rehinelere ve benzeri durumları da içerir. Temiz olmayan (cünüp) olmasına rağmen diğer kategorilere göre birinci sınıfa dahildir. Bunun yanı sıra, düşman tarafından öldürülen bülüş çağında olmayan ve zihinsel engelli insanlar da ahiret şehidi olarak kabul edilir. Bununla birlikte, ihmal sonucu (istenmeyerek) öldürülen bir kişi de ahiret şehidi olarak değerlendirilir. Boğulan biri, çöken bir binanın altında kalan kişi veya yangında hayatını kaybeden biri gibi durumlar da ahiret şehidi kapsamına girer. Ahiret şehidinin cenaze töreni, normal bir cenaze için uygulanan prosedürlere tabidir.¹⁵⁵

Kosova'da da din adamları, şehitlikle ilgili konularda birçok zorlukla karşılaşmışlardır. Savaş döneminde iletişim araçları sınırlıydı ve hızlı iletişim ağlarına sahip internet gibi teknolojiler günümüzdeki gibi mevcut değildi. Ayrıca mektup gibi geleneksel iletişim araçlarının kullanımı da bazı sıkıntılara neden oluyordu. Bu durumda, din adamları bilgiye ulaşamadıkları zamanlarda zor konularda kararlar almak zorunda kalmışlardır. İletişim eksiklikleri, bilgi akışının yavaşlamasına ve bu konuda uzmanlaşmış

¹⁵⁵ Muharem Omerdic, Prepered, June, 1992, Broj 10/521 s.14

kişilere ulaşmanın zorluğunun artmasına neden olmuştur. Bu zorluklar, şehitlik konusunda karar verme sürecini etkilemiştir ve din adamları kendi içtihatlarına dayanarak sorumluluklarını yerine getirmişlerdir. Kosova Silahlı Kuvvetlerinde rütbeli asker ve eski imam Agim Gashi ile yapılan görüşmelerde, şehitlik konusuyla ilgili çetin zorluklar hakkında şu ifadeler kullanılmıştır: “O anda telefon yoktu, internet hiç yoktu, danışabileceğimiz, yol gösterebilecek birileri yoktu ve en önemlisi zamanımız yoktu. Bir gün bir yerdeyken ertesi gün başka bir yerde olmanız gerekiyordu. Bu yüzden, imkanlarım elverdiğinde cenazeleri yıkıyor, imkanlarım elvermediğinde yıkamıyordum. Toprağa veriyor, cenaze namazlarını kılıyor ve bir işaret bırakıyordum, izi kaybolmasın diye. Her zaman, onların hatıralarını kimlik veya eşya şeklinde saklayıp, ailelerine teslim etmeye gayret ediyordum. Parçalanmış şehitlerin vücut parçalarını toplayıp gömdüm. Bu görüntüler hâlâ aklımdan çıkmıyor. Sonra iki kadının ölü bedenini gördüm, tecavüze uğradıktan sonra öldürülmüşlerdi. Ellerinin içi hep kendi saçlarıyla doluydu. Acıdan saçlarını tamamen yolmuşlardı. İlk beş şehidi camide karşıladım ve biraz temizledim, böylece ailelerin onları son kez mümkün olduğunca iyi durumda görebilmelerini amaçladım.”¹⁵⁶

Bölgede bir diğer sorun ise personel eksikliği olmuştur. Daha önce belirtildiği gibi, hem Bosna'da hem de Kosova'da, din adamlarının çoğu cephe hattında görev yapmaktaydı. Bu nedenle cenazelerin defnedilmesi ve namaz kılınmasıyla ilgili zorluklar yaşanmıştır. Görüşmecilerden emekli imam ve birkaç bölgenin baş imami Ramiz Becirovic'in bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Saraybosna'da 12.500 cenaze vardı. Asıl sorun personel eksikliğiydi. Zira imamların %70'i cephedeydi."¹⁵⁷

İkinci fetvada ise bölge alimleri tarafından şehitler için gıyabi cenaze namazları da kılınabileceği ifade edilmiştir. Aşağıda hem fetvanın orijinal hâli hem de Türkçe tercümesi verilmiştir:

¹⁵⁶ Görüşme Yeri Prishtine, Görüşme Tarihi 15.04.2023.

¹⁵⁷ Görüşme Yeri “Jezero kasabası” Görüşme Tarihi 03.04.2023.

FETVA

o dženazi namazu u odsutnosti (salatu dženazeti—l—gaibi)

Bismillah—r—Rahmani—r—Rahim

U ime Allaha, Milostivog Samilosnog

ISLAMSKA ZAJEDNICA U R BiH

Rijasat Islamske zajednice

Sarajevo, 20. zu—l—ka'de 1413. hidžretske 12. maja/svibnja
1993. po 'isa, alejh—s—selam

Fetva broj 1.

fetva

O dženazi namazu u odsutnosti

SALATU DŽENAZETI—L—GAIBI

Temeljni na fikhskom propisu o dženazi namazu kao zajedničkoj obavezi muslimana — farz kifaje FARD KIFAJE, — imajući u vidu da se dženaza namaz u odsutnosti klanja još od vremena Allahova Poslanika, sallallahu alejhi ve seileme, — s obzirom da se jednom broju naših šehida, usljed ratnih okolnosti, nije mogla klanjati dženaza—namaz, — osjećajući se odgovornim za izvršenje ove islamske dužnosti (farza),

donosimo

**FETU O DŽENAZA NAMAZU U ODSUTNOSTI
SALATU DŽENAZETI—L—GAIBI**

koja se dostavlja svim imamima i hatibima u svim džamijama na području Bosne i Hercegovine koji imaju postupiti po uputstvu koje slijedi:

UPUTSTVO

1. U svim džamijama u Bosni i Hercegovini, nakon što se obavi klanjanje dva rekata džumanskog farza, obaviti dženazu namaz u odsutnosti (SALATU DŽENAZETI—L—GAIBI) za šehide u Bosni i Hercegovini, i to na slijedeći način:

a) Nakon predaje selama od džumanskog farza, mujezin će pozvati prisutne da klanjaju dženazu namaz u odsutnosti šehidima (naglasiti ime mjesta ili područja), a zatim proučiti nijet na arapskom jeziku:

NEVEJTU EN USALLIJE LILLAHI TEALA SALATE DŽENAZETI—L—GAIBI VE SALAVATEN ALEN—NEBIJJI VE DUAEN LI ŠUHEDAI BOSNA VE HERCEG MUSTAKBILE—L—KIBLETI IKTEDEJTU BI HAZE—L—IMAMI — ALLAHU EKBER.

b) Dženaza namaz u odsutnosti (salatu dženazeti—l—gaibi) klanja se na isti način kao i dženaza namaz prisutnom.

c) Nakon klanjanja dženaze namaza u odsutnosti nastaviti završni ibadet uobičajen uz džuma namaz.

Naibu—reis

Prof. dr Mustafa Cerić

Do sada je dženaza namaz u odsutnosti klanjanja šehidima Gorazda, Prozora, Srebrenice, Zvornika, Brčkog, Maglaja, Novog Šehera, Konjica, Jablanice, Mostara i okolice, Bihaća i okolice, Sarajeva i okolice, Zavidovića i okolice i Teočaka, Tuzle

Cenaze namazının Müslümanlar üzerine ortak bir farz olduğuna dair fıkıh hükümlerine göre; cenaze namazının Peygamber döneminden beri gıyabi kılındığına dikkat çekilerek; savaş şartlarından dolayı çok sayıda şehidimizin cenaze namazının kılınmadığı göz önüne alındığında bu İslami görevin yerine getirilmesi sorumluluğunu hissederek, gıyabi cenaze namazı hakkında fetva veriyoruz. Fetva, aşağıdaki talimatlara göre hareket etmesi gereken Bosna Hersek

topraklarındaki bütün camilerdeki tüm imam ve hatiplere iletilmektedir. Bosna Hersek'teki bütün camilerde, Cuma farzının iki rekâtı kılındıktan sonra, Bosna Herse'teki şehitler için giyabi cenaze namazını şu şekilde kılın: Müezzin, Cuma farzından selâm verdikten sonra, Cuma namazındakileri, şehitler için giyabi cenaze namazını kılmaya davet eder ve ardından yüksek sesle niyet getirir. Giyabi cenaze namazı, hazır bulunanlar için normal cenaze namazı gibi kılınır. Giyabi cenaze namazından sonra, Cuma namazına her zamanki gibi son ibadetlerle devam edilir.¹⁵⁸

Fetvanın verilme sebebi, savaşta şehit olanların farklı nedenlerden dolayı memleketlerine gönderilememesi ve Sırp çetniklerin şehitleri savaş suçlarının izlerini yok etmek için gizlemesidir. Bu yüzden hocaların eşliğinde şehitler için giyabî cenaze namazı kılınmasına cevaz verilmiştir.

3.2.5. Tecavüz ve Kürtaj

Bosna ve Kosova Savaşları boyunca Sırp Çetnik paramiliter güçleri tarafından sayısız savaş suçu işlenmiştir. Sistematik tecavüz de bu suçların en korkunçlarındandır. İki bölgede de binlerce kadın taciz ve tecavüze uğramıştır. Özen bu durumu şöyle aktarmaktadır: “1992-1995 yılları arasında Bosna’da gerçekleşen savaşta askerler tarafından tecavüze uğrayan kadınların sayısının 20.000 ile 50.000 arasında olduğu ileri sürülmektedir. Bu tecavüzlerin Bosna’nın farklı bölgelerinde; toplama kamplarında ve evlerde işlendiği bilinmektedir.”¹⁵⁹

Kosova’da da savaşın failleri aynı olduğu için bu sayılar benzerdir. Kosova savaşı sırasında yaşanan insanlık dışı olaylar, özellikle Müslüman kadınlara yönelik cinsel istismarlar ve tecavüzler büyük bir acı ve travma yaratmıştır. Bu korkunç durumlar karşısında, bazı kadınlar uzun süreli istismara dayanamayarak çaresizlik içinde intihar etmeyi tercih etmişlerdir. Sırplar tarafından tecavüze uğrayarak hamile kalan bazı kadınlar, yaşadıkları ağır travma ve toplumsal baskı nedeniyle doğum yapmak istememe noktasına gelmişlerdir. Bu durumda, tecavüz sonucu meydana gelen bir çocuğu dünyaya getirmemek için intihar gibi son derece dramatik bir seçeneği düşünmüşlerdir. Maalesef

¹⁵⁸ Mustafa Çeriç, Prepered, August, 1993 Broj 15/16, 550/551

¹⁵⁹ Nurgül Özen “İslam Hukukuna Göre Kürtaj ile ilgili Görüşlerin ve Delillerin Değerlendirilmesi: Bosna Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2020. s.50

bu olayların etkisi bugünlere de taşınmıştır. Kosova’da savaşın bitmesinin üzerinden seneler geçmesine rağmen tecavüz olaylarının ortaya çıkarttığı toplumsal sorunlar devam etmiştir. Bazı kadınları kocaları boşamış, bazıları aynı evde yaşamayı kabul etmemişlerdir. Hatta bu mağdur kadınları ahırda yaşatanlar da olmuştur. Bu mağduriyetlere yakın tarihli bir örnek şöyle gerçekleşmiştir: Kosova’da 2016 yılında annelerinin tecavüz sonucu kendilerine hamile kaldığını öğrenen çocuklar, psikolojik ve toplumsal sorunlardan kaynaklı bir şekilde annelerini yaşadıkları evden kovmuşlardır. Bu durum Müslüman önderleri rahatsız etmiş ve Kosova İslam Birliği bu konuyla alakalı hutbe yayımlamıştır. Bu hutbenin içeriğinde mağdur olmuş kadınların çevreleri tarafından her anlamda desteklenmesi gerektiği söylenmiş ve yaşadıkları acı tecrübenin zararlı etkilerinden kurtulmaları için uzman desteği almalarının sağlanması gerekliliğine işaret edilmiştir. Aynı zamanda dini açıdan mağdur kadınların başına gelen bu trajik olayın ağır bir imtihan olduğu ve sabredenlerin cennetle mükafatlandırılacakları ifade edilmiştir.¹⁶⁰

Görüşmecilerden Yazar ve Boşnak Dili ve Edebiyatı öğretmeni olan Pakiza Demiroviç bu durumu şöyle belirtmiştir: “Birçok kadın defalarca tecavüze uğradı, ama bunun tahliyeden sonra olduğunu duymadım. İşkenceden veya Republika Srpska ordusunun eline düşmekten kaçınmak için intiharlar edenler oldu.”¹⁶¹

Konuyla ilgili Bosna alimleri de *Prepared* Dergisinde fetva vermiştir. Aşağıda hem metnin Boşnakça orijinal hâli hem de Türkçe tercümesi aktarılmıştır:

¹⁶⁰ Naim Ternava, “Dhunimi i grave shqiptare gjatë luftës së fundit në Kosovë – pozita e tyre në familje dhe shoqëri” 2016 bkz. <https://bislame.net/dhunimi-i-grave-shqiptare-gjate-luftes-se-fundit-ne-kosove-pozita-e-tyre-ne-familje-dhe-shoqeri/>

¹⁶¹ Görüşme yeri “Gornji Vakuf” tarih. 28.03.2023

Šeri'atski stav o abortusu iz nasilnog odnosa

S obzirom da se u toku dejstva agresorskih snaga dešavaju silovanja muslimanki i obljube pod prijetnjom oružja a posljedično tome mogućnost da iz tog odnosa dođe do zanošenja ploda, postavljeno nam je pitanje: da li je po šeri'atu dozvoljeno izvršiti abortus ploda koji je začet iz takvog odnosa?

ODGOVOR:

Prema jedinstvenom stavu islamskih pravnika zabranjeno je izvršiti abortus nakon 120 dana od dana začeća, shodno Poslanikovom hadisu da po navršetku 120 dana zametku bude udahnuta duša. Postoje djelimične razlike kod pojedinih šeri'atskih pravnih škola i o ranijem prekidu trudnoće, npr. do četrdeset dana. Na osnovu hanefijske pravne škole dozvoljeno je do 120. dana izvršiti abortus ukoliko za to postoji valjan razlog ('uzr). (Fethu-l-qadir, 2/295, Reddu-l-muhtar 'ale-d-durri-l-muhtar, 2/380).

Shodno spomenutom propisu a imajući u vidu da je do začeća došlo nasilnim putem i pod prisilom od strane nevjernika, da je tim činom obeščašćena muslimanka a rađanje djeteta iz takvog odnosa nesretna uspomena cijelog života njenoj majci, šeri'atski je dozvoljeno izvršiti abortus.

Isti je stav i u vezi sa rodoskrnućem (incest).

Neka Allah dâ snagu i mir našim sestrama a uništi proklete zločince.

U Sarajevu, 17. jula 1992.

GAZI H
Muharem Omerdić

Fetva metninin tercümesi şu şekildedir:

Soru: Saldırgan güçlerin operasyonları sırasında Müslüman kadınlara silah zoruyla tecavüz edildiği ve dolayısıyla bu ilişkinin fetüsle sonuçlanma ihtimali olduğu göz önüne alındığında, bize şu soru sorulmuştur: Şeriat'a göre böyle bir ilişkide fetüse kürtaj uygulanmasına izin var mıdır?

Cevap: İslam hukukçularının ortak görüşüne göre, 120 gün geçtikten sonra cenine ruh üfleneceğine dair Peygamber'in hadisine göre, kadının gebe kaldığı günden itibaren 120 gün sonra kürtaj yapılması yasaktır. Bazı şeriat ekolleri (mezhepler) arasında ve hamileliğin (örneğin 40 güne kadar) erken sonlandırılması konusunda kısmi farklılıklar vardır. Hanefî mezhebine göre, geçerli bir sebep varsa, 120 güne kadar kürtaj yapmak caizdir. Gebeliğin bir kâfirin şiddet ve

*zorlaması sonucu meydana geldiği, bu eylemiyle Müslüman kadının namusu kirlendiği ve böyle bir ilişkiden bir çocuğun doğmasının hayatı boyunca talihsiz bir hatıra olacağı dikkate alındığında, şeriata göre annesinin kürtaj yapmasına izin verilir. Aynı tutum ensest için de geçerlidir. Allah kardeşlerimize güç ve esenlik versin ve lanetli suçluları kahretsin.*¹⁶²

Savaşın yıldırıcı politikası olarak tecavüzün kullanılması sebebiyle bu dönemde insanlar, konunun doğurduğu sonuçlar açısından dini otoritelere fetva için başvurmuşlardır. Olayın mâhiyeti çok büyük olduğu için özellikle tecavüz ve kürtaj konusu artık sadece bölge alimlerini değil tüm İslam dünyası alimlerini meşgul etmiştir. Özen konuyla alakalı temel tartışmaları şu şekilde aktarmıştır: “Yusuf el-Kardâvî bu savaş sonucunda tecavüze uğrayıp gebe kalan kadınların ‘günahsız’ olduklarını ifade etmiş ve sabrettikleri için ecre nail olacaklarını belirtmiştir. Bundan ötürü, savaş sonucunda tecavüze uğrayıp gebe kalan kadınların çocuğu istememesi durumunda, gebeliğin ilk günlerinde olmak kaydı ile kürtaja cevaz verilebileceğini söylemiştir. Bosna savaşında Sırp tarafından tecavüze uğrayarak hamile kalan ve bunun sonucunda doğum yapmak istemeyen birçok kadın intihar etmiştir. Fukaha, tecavüz edilen kadınların esir kamplarında düşük süresi geçinceye kadar zorla tutulmaları ve sonrasında doğuma zorlanmaları sonucunda birçok kadının intihara yönelmesini gözönünde bulundurarak, kadınlarda kürtaja cevaz vermiştir. Bu durumdan ötürü, kürtaja cevaz veren yukarıdaki fakihleri teyit etmek amacıyla 14.01.1993 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu 4. sayılı kararı ile bu fetvayı desteklemiştir.”¹⁶³

Maalesef bahsi geçen bölgelerde savaşın üzerinden seneler geçmesine rağmen bu aclar hala tazedir. Verilen fetvalar artık sadece bahsi geçen bölgeler için değil tüm İslami bölgelerde savaşla karşılaşan müslümanlar için geçerlidir.

¹⁶² Muharem Omerdic, Prepored, Juli, 1992, Broj 12/523

¹⁶³ Nurgül Özen “İslam Hukukuna Göre Kürtaj ile ilgili Görüşlerin ve Delillerin Değerlendirilmesi: Bosna Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2020. s.60

SONUÇ

Bu çalışma; Bosna ve Kosova savaş dönemlerinin miras bıraktığı fetva literatürünü kendi özel bağlamı içerisinde ele alarak, bu savaş dönemini fıkhi perspektiften mercek altına almaya çalışmıştır. Aynı zamanda savaşların bâkiyesi olan sözlü ve yazılı tarih, fıkhi üretimin devamlılığının bir göstergesi olarak okunmuştur. Elde edilen veriler, mantıklı bir bütün halinde Balkan coğrafyasının tümü ile birlikte değerlendirilmiştir.

Birinci bölümde, Balkanlar'ın tarihinden coğrafyasına, etnik ve kültürel yapısından ekonomisine kadar temel özellikleri çeşitli açılardan ele alınmıştır. Balkanlar, karmaşık ve çok yönlü bir yapıya sahip olan bir bölgedir ve bu faktörler bölgenin gelişimi ve siyasi durumu üzerinde etkili olmuştur. Balkanlar tarihi boyunca, çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve farklı kültürel etkileşimlere maruz kalmıştır. Coğrafi konumu, bölgenin jeopolitik önemini belirlemiştir. Balkanlar, Avrupa ve Asya'nın kesişim noktasında önemli bir konuma sahiptir. Balkanlar'da farklı etnik gruplar ve kültürler bir arada yaşamıştır. Bu çeşitlilik, bölgenin sosyal ve siyasi dinamiklerini şekillendirmiştir. Bölgedeki etnik ve dini gerilimler, tarihsel olarak çatışmalara yol açmış ve siyasi istikrarsızlık yaratmıştır. Ekonomik açıdan Balkanlar, tarım, sanayi ve turizm gibi çeşitli sektörlere sahiptir. Doğal kaynaklar ve stratejik konum, bölgenin ekonomik potansiyelini belirlemiştir. Ancak, siyasi çalkantılar ve savaşlar, ekonomik gelişmeyi olumsuz etkilemiştir. Bu önemli faktörleri anlamak, Balkanlar'da yaşanan olayları ve savaşları değerlendirmek için temel bir bilgi sağlamaktadır.

İkinci bölümde, Balkanlar'da Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti ve ardından geri çekilmesi süreci incelenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, uzun yıllar boyunca Balkanlar'da egemenlik kurmuş ve bu süre zarfında Müslüman nüfusun önemli bir kısmı Osmanlı idaresi altında yaşamıştır. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun güç kaybetmesi ve geri çekilmesi, Balkanlar'daki Müslüman toplumlarının durumunu etkilemiştir. Savaşlar ve siyasi çalkantılar, Balkanlar'da farklı etnik gruplar arasında kimlik çatışmalarını tetiklemiştir. Sırp, Arnavut ve Boşnak kimlikleri, Balkanlar'da önemli bir role sahip olmuştur. Bu kimlikler arasında yaşanan çatışmalar, bölgenin siyasi istikrarsızlığını derinleştirmiştir. Sırp, Arnavut ve Boşnak toplumları arasında geçmişten gelen tarihi

gerilimler ve ayrılıkçı hareketler, Balkanlar'da çatışmaların ve savaşların temel nedenlerinden biri olmuştur. Yugoslavya'nın kuruluşu ve dağılması da ikinci bölümde ele alınan konulardan biridir. Yugoslavya, Balkanlar'da farklı etnik grupları bir araya getiren bir federasyon olarak kurulmuştur. Ancak, zamanla etnik ve siyasi gerilimler artmış ve federasyon dağılmıştır. Dağılma sürecinde yaşanan savaşlar, Balkanlar'da derin yıkımlara yol açmış ve bölgenin siyasi haritasını kökten değiştirmiştir.

Savaş döneminde yaşanan olaylar, insanların karşılaştığı zorluklar ve sorunlar farklı bir perspektifle ele alınmalıdır. Fıkıh ilmi, bu sorunların dinî açıdan nasıl değerlendirildiğini ve çözümlenmeye çalışıldığını göstermektedir. Fetvaların arkasındaki düşünce süreçlerine odaklanılarak, savaş dönemindeki sorunların fıkıh açısından ele alınmasının keyfiyeti iki bölüme bölünerek açıklanmıştır. İlk bölümde Müslümanların savaştaki misyonundan, İslami kurumların savaştaki etkinliklerinden, kadınların savaştaki yardımlarından ve yabancı ideolojilerden bahsedilmektedir. İkinci bölümde ise şehitlik konusu, kurban ibadeti, vatan ve millet müdafaası, esirler, savaş esnasında namaz ibadeti ve cihad gibi konular incelenmiştir. Bu konuların önemi ve etkileri üzerinde durulmuş ve bu mücadelede yer alan insanların deneyimleri ve katkılarına odaklanılmıştır.

Balkanlar'ın tarihinden kaynaklı çeşitliliğinin Osmanlı otoritesinin sonlanmasından sonra yeniden konumlanması, bölge halkları arasında çatışmalara ve savaşlara yol açmıştır. Birinci ve ikinci bölümlerde verilen Balkan portresi, her zaman akılda tutulmalı ve çatışmalara ulaşan uzun nedensellik zinciri gözden kaçırılmamalıdır. Bu tarihin 20. yüzyılın son on yılında ortaya çıkardığı gerilimler, Müslümanlar ve milliyetçi Hristiyan halklar arasında çıkan savaşlara dönüşmüştür. Böylesi bir tarihi bâkiyenin devamını yaşayan Müslümanlar, hem çatışmaların tarafı olarak mücadele etmiş hem de kendi kimliklerinin değişmez sabitelerini korumak istemişlerdir. Üstlendikleri bu ikili vazife kimi zaman zihinlerinde yeni sorular ve sorunlar doğurmuştur. Bu sorular özellikle ibadetler kısmına dair olmuştur. Savaş koşullarının zorluğu içerisinde kurban ibadetini yalnız sadaka ile çözüme kolaylığının olup olmadığı sorusuna fıkhi otoriteler olumsuz karşılık vermişlerdir. Bu yanıt Müslümanların şartlara göre dini hayatın değişebileceğini düşündüğünü ve öte yandan kimi dini vazifelerin koşul gözetmeden yapılması gerektiği neticesine ulaştıklarını gösterir. Savaşta ölen ve bedenlerine

ulaşılamayan kimselerin dini uğurlamaları olan cenaze namazlarının bedenleri olmadan kılınıp kılınamayacağı sorusu fıkhı otoriteler tarafından olumlu yanıt almıştır. Bu fetva Müslüman halkların kendileri ve din kardeşleri için yaşamdan ölüme değin eksiksiz bir dini etkinlik içinde olmak istediklerini gösterir. Çalışma içerisinde diğer zikredilen fetvalarla birlikte düşünöldüğünde, dönemin Müslüman halklarının ve onların dini temsilcisi olan fıkhı otoritelerin, maddi çatışma ve manevi etkinlik ikili vazifesini birbiriyle uyumlu olacak şekilde yerine getirdikleri söylenebilir. Bu uyum, kimi zaman maddi zorlukların lehine olmuşken kimi zaman manevi hayatın gerekliliklerin lehine tesis edilmiştir. Bu uyumu tesis edenler ise başta imamlar olmak üzere bölgesel dini liderler olmuştur. Onlar aynı zamanda, sorulara cevap vermekle kalmamış, halkın verdiği mücadelenin asli faktörleri olmuşlardır.

KAYNAKÇA

AKARSLAN, Mediha, *Bosna Hersek ve Türkiye, Alternatif Üniversite*, Ağaç Yayınları, İstanbul 1992.

AKMAN, Halil, *Paylaşılamayan Balkanlar*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

ALI, Yiğit, “*Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*”, Elazığ, Türkiye ve Türk Dünyası İktisadi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları: 2, Türk Dünyası Dizisi: 2, Elazığ, 2000.

ALIM, Öztürk, “*Bükreş Antlaşması (10 Ağustos 1913)*”, Millî Eğitim Bakanlığı Açık Öğretim Okulları İçin Hazırlanan 11. Sınıf Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük 2 Ders Notları, İstanbul, 2007.

ALKAN, Necmettin, “*Yugoslavya'nın Dağılması*”, Balkanlar El Kitabı 2. Cilt: Çağdaş Balkanlar, (Der. Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay), Akçağ Yayınları, Ankara 2013.

ALKAN, Necmettin, *Dağılan Yugoslavya Mozaiğinde Bosna*, Beyan Yayınları, İstanbul 1995.

ANA Britannica, Ana Yayıncılık A.Ş. ve Encyclopedia Britannica, INC, cilt: 32, İstanbul, 1994.

ARANDJELOVIĆ, Zoran, MARANOVIĆ Vladislav, DJORDJEVIĆ Dejan, *The Change of Economic Structure of Balkan Countries As A Condition For Integration In European Union, Regional Disparities In Enlarged EU*, 2007.

ARMAN, Murat Necip, “*Avrupa Birliği'nin Batı Balkanlar Genişlemesi: Bir Dış Politika Aracı Olarak Kimlik Dönüşümü*”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayın No: 3, İzmir, 2007.

ARMAOĞLU, Fahri, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.

ARUÇI, Muhamed, TDV İslam Ansiklopedisi “*Yugoslavya*” maddesi, cilt: 43, İstanbul, 2013.

AVAR, Banu, *Hüzün Toprağı Balkanlar'dan Geleceğin Gücü Avrasya'ya Sınırlar Arasında*, Doğan Kitap, İstanbul, 2006.

AVNOJ'un İkinci Oturumu – Tito Eseri, Birlik, 25 Mayıs 1954.

BAYRAKTAR, Hatice, “*Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilmesi: Savaşlar, İsyanlar ve Göçler*”, Balıkesir Üniversitesi, F.E.F. Karesi Tarih Bülteni, Balıkesir, 2007.

BAYRAKTAR, Hatice, *Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilmesi: Savaşlar, İsyanlar ve Göçler*, Balıkesir Üniversitesi F.E.F. Karesi Tarih Bülteni. Balıkesir, 2007.

BOZBORA, Nuray, “*Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi*” Balkanlar El Kitabı, cilt; 1, s. 555-575, (Der. Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay), Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, s. 555-556.

BOZIDAR, Jezernik, *Vahşi Avrupa, Batı'da Balkan İmajı*, Küre Yayınları İstanbul, 2004.

CEPREGANOV, Todor, *İstoriја na Makedonskiот Narod*, İnstitut za Nacionalna İstoriја, Üsküp, 2008.

DARKOT, Besim, *Avrupa Coğrafyası*, İstanbul 1962.

DAVUTOĞLU Ahmet, *Stratejik Derinlik*, Küre Yayınları, İstanbul, 2010.

DUTU Alexandra, *National and Regional Identity in Southeast Europe, Balkans A Mirror of the New International Order*, ErenYayıncılık, 1995.

EMİN, Salih, “*Kanla Elde Edilen Değerler Harmanı*”, Sesler Aylık Toplumsal Sanat Dergisi, sayı: 180 (yıl 19), Üsküp, 1983.

GÖLEN, Zafer, “*Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar*”, Belleten, TTK, sayı 270, Ankara 2010.

GÖLEN, Zafer, “*Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar*”, Belleten, TTK, sayı 270, Ankara 2010.

GÜLAY, Özgür, “*Balkan Savaşları ve Sonrasında Bulgaristan ve Osmanlı Devleti Arasında Nüfus Göçü*,” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. İzmir, 2008.

GÜNER, İbrahim, Ertürk Mustafa, *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.

GÜNEY, Emrullah, *Türkiye'nin Komşuları, Ülkeler Coğrafyası-Jeopolitik*, Çantay Kitabevi, İstanbul.

HAFIZ, Nimetullah, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, IRCİCA, İstanbul, 1985.

HART, Liddel. 2. *Dünya Savaşı Tarihi II*, çev: Kerim Bağrıaçık, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

HÖPKEN, Wolfgang, *Political Culture in Balkan States During The Interwar Period, Balkans A Mirror of the New International Order*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995.

İMAMOVIĆ, Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Preporod Sarajevo, 1997.

İŞIKLI, Alparslan, *Kuramlar Boyunca Özyönetim ve Yugoslavya Deneyi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.

İBRAHİMİ, Nexhat, *İslami në Trojet İliro Shqiptare gjatë Shekujve*, Logos-a, Üsküp, 1999.

İKİEL, Cercis, “*Mekanın Yeniden İnşası*”, Editör Dergisi, Cilt 9-10, 2003.

İMAMOVIĆ, Mustafa, *Balkanların Tarihi*, cev; Hüseyin Gül, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2018.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerine Yeni Araştırmalar, Tarihte Güneydoğu Avrupa: Balkanların Dünü, Bugünü ve Sorunları*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1999.

KARAKOÇ, Jülide, “*ABD'nin Soğuk Savaş Sonrası Hegemonya Çabaları Etkisinde NATO'nun Kosova Müdahalesi*”, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8/1, Ankara, 2006.

KARATAY, Osman, “*Bosna Sırp Cumhuriyeti*”, *Balkanlar El Kitabı*, cilt, Çağdaş Balkanlar, s. 213-221, (Der. Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay), Akçağ Yayınları, Ankara, 2013.

KENAR, Nesrin, “*Bosna-Hersek Kimlik Bilgileri Bosna-Hersek Savaşı*”, *Balkanlar El Kitabı*, cilt: 2, Çağdaş Balkanlar, s. 177-205, (Der. Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay), Akçağ Yayınları Ankara, 2013.

KENAR, Nesrin, *Bir Dönemin Perde Arkası Yugoslavya*, Palme Yayıncılık, Ankara, 2005.

KESER, Ulvi, “Manevi Miras Katliamı; Bosna-Hersek’te Kentkırım”, Motif Akademi Halkbilimi Dergisi 2012-2 (Temmuz-Aralık) (Balkan Özel Sayısı-II), s. 281.

Kuşatılmış Tarihsel Rehber Saraybosna 1992-1995, https://mbp.ks.gov.ba/sites/mbp.ks.gov.ba/files/ratni_vodic_opkoljenog_sarajeva_opt.pdf (27.12.2020). s. 33.

MANDACI, Nazif, ARMAN, Murat N., “Güneydoğu Avrupa Değil Balkanlar”, Çağdaş Balkan Siyaseti, s. 1-11, Gazi Kitabevi, Ankara, 2012.

MAZOWER, Mark, *Bizans’ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar*, çev. Ayşe Ozil, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2014.

MINOSKI, Mihajlo, *The Federal Idea in Macedonian Political Thought (1887-1919)*, Üsküp, 1985.

Mustafa, İmamovic,

NASUHBEOĞLU, Tayfun, *Balkan Tarihine Genel Bir Bakış*, İstanbul, 2008.

NIZAMOĞLU, Yüksel. *Balkan Savaşlarında Hareket Planları*, 1. Uluslararası Balkan Savaşları ve Edirne Kongresi, Edirne/Türkiye, şubat. 2013. (Bildiriler kitabında basılmıştır), Edirne, 2013.

NOEL, Malcolm, *Bosna'nın Kısa Tarihi*, Çev. Aşkım Karadağlı, Om Yayınevi, İstanbul 1999.

NOEL, Malcom, *Kosova, Balkanları Anlamak İçin*, Çev: Özden Arıkan, Sabah Kitapları, 1999.

ÖZEY, Ramazan, *Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasi Coğrafya*, Aktif Yayınevi, İstanbul, 2010.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1979.

RİZAI, Husein, *‘Balkanlar’da İslâmî Düşüncenin Kısa Tarihi*, Rumeli Araştırmaları Dergisi, Trakya Üniversiteler Birliği İlahiyat Fakülteleri, sayı 1, Edirne, 2018.

SANDER, Oral, *‘Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965)’*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 276, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969.

SELİM, Hilat, “*Kökensel ve Kalımlı Edinimlerden Biri Ulus ile Halklarımızın Ulusal Eşitliği*”, Sesler Aylık Kültür ve Sanat Dergisi, sayı: 180 (YIL 19), Üsküp, 1983.

SERBESTOĞLU, İbrahim, “*Balkan Savaşları ve Tabiiyet Sorunu*”, Tarih İncelemeleri Dergisi, 28 (2). İstanbul, 2013.

SHERİFİ, İsak, *Dezintegrımı i Jugoslavisë, Kosova 1990-2008*, Tetovë, 2016.

SKOULİKİDİS, Nikolas, *The Environmental State Of Rivers In The Balkans-A Review Within The DPSIR Framework*, Science of the Total Environment 407, 2009.

ŞAHİN, Köksal, “*Türkiye ve Balkanlar, Jeopolitik Bir Analiz*”, 2. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2011.

ŞAYBAK, Arzu, “*Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Balkan Ülkeleriyle İlişkilerinde Güvenlik Olgusu ve Karşılıklı Çıkarlar*,” Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2006.

TILIÇ, Doğan, *Milliyetçiliğin Pençesindeki Kartal Kosova*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1999.

TİTO, Josip Broz, *İlustrirana Bijografija*, Naşa Kniga, Üsküp.

TUDOR, Valeriu, *Romania And The Security Problems In The Balkans, Balkans A Mirror of the New International Order*, ErenYayıncılık, 1995.

TÜRBEDAR, Erhan, “*Kosova Kimlik Bilgileri Kosova Sorunu*”, *Balkanlar El Kitabı*, cilt: 2, Çağdaş Balkanlar, s.131-149, (Der. Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay), Akçağ Yayınları, Ankara, 2013.

TÜRBEDAR, Erhan, “*Yeni Dönemde Kosova ve Bağımsızlık İlanı*”, *Balkanlar El Kitabı*, cilt, Çağdaş Balkanlar, s. 149-161, (Der. Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay), Akçağ Yayınları, Ankara 2013.

TÜRBEDAR, Erhan, *Balkanlarda Nüfus Sayımları ve Kimlik Tartışması*, TEPAV Değerlendirme Notu, 2011.

ÜLGER, İrfan Kaya, *Yugoslavya Neden Parçalandı?* Umuttepe Yayınları, Kocaeli, 2016.

VOLKAN, D., Vamık, *Körü Körüne İnanç Kriz ve Terör Dönemlerinde Geniş Gruplar ve Liderler*, Okuyan Us Yayınları, İstanbul, 2009.

YERASİMOS, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar*, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu, İletişim Yayınları, 1999.

YILMAZ, Murat, Sancak Drina'nın Öbür Yakası, İstanbul, 2004.

YILMAZ, Murat, Sancak Drina'nın Öbür Yakası,.

ZINENKO, Anna; *Background and Concept Paper For The Dinaric Arc and Balkans Environment Outlook (DABEO): Mainstreaming the Six Priority Areas Of UNEP's Medium-Term Strategy (MTS) 2010-2013*, 2009.

SKENDEROVİC, Acif “Fetva” Preporod, May, 1992, Broj 9/520

OMERDİC, Muharem “Fetva” Preporod, June, 1992, Broj 10/521

OMERDİC, Muharem “Fetva” Preporod, June, 1992, Broj 10/521 s.14

ÇERİÇ, Mustafa “Fetva” Preporod, August, 1993 Broj 15/16, 550/551

OMERDİÇ, Senad, “21 Asırda Bosna Hersek'te İslami Gündem” İlahiyat Araştırma Dergisi, 09/6 (2018), s.125

BERKOLLI, Liridona, “İran'ın Bosna-Hersek'teki Kültürel Varlığı”, <https://iramcenter.org/iranin-bosna-hersekteki-kulturel-varligi-518> (Erişim tarihi 03.07.2023)

SHKODRA, Ramadan; MEHMETİ, Sadik; GASHİ, Agim, “*Imamet Deshmorè – Shehide në Luften e Fundit në Kosove 1989/1999*” y.2010 Prishtine s.109.

PEHLIVAN, Halime (2019). “*Srebrenitsa Katliamı*”, *International Social Sciences Studies Journal*, 5(51):6854-6865.

KÖSMENE, Süleyman, “*Günümüzün Meselelerine Çözümleriyle Dört Mezhebin İslami İlmihali*”, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 2012, s.622.

YARAN, Rahmi vd., “*İslam İlmihali*”, İstanbul, Marmara İlahiyat Vakfı, 2006, s. 557

BUĞDA, Alimcan, “*İslam Hukuk Literatüründe Savaş Kavramları ve Cihad*”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 37, 2021, s. 195-213, s.39.

KAVAK, Özgür, “*Fıkıh Literatüründe Cihad Hükümleri ve Modern Cihad Yorumları, İç Tehdir ve Riskler Işığında İslam Dünyasının Geleceği*”, Ahmet Emin Dağ, İNSAMER, 2016, s. 239

ÖZEL, Ahmet, TDV İslam Ansiklopedisi “*Cihad*”, DİA, 1993, c. 7, s. 531-534.

ÖZEN, Nurgül “*İslam Hukukuna Göre Kürtaj ile ilgili Görüşlerin ve Delillerin Değerlendirilmesi: Bosna Örneği*”, Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2020.

Görüşme/Mülakat kaynakları:

GLAMOÇAK, Hasan Görüşme Yeri “Gornji Vakuf”, Görüşme Tarihi: 28.03.2023.

MEŠTROVAC, Bećir, Görüşme yeri “Lendići, Jajce” tarih. 03.04.2023

KESO, Nijaz, Görüşme yeri “Visoko” tarih. 06.04.2023

DEMIROVIÇ, Pakiza, Görüşme yeri “Jezero kasabası” tarih. 03.04.2023

MEŠTROVAC, Bećir, Görüşme yeri “Lendići, Jajce” tarih. 03.04.2023

GASHİ, Agim, Görüşme Yeri: Prishtine, Görüşme Tarihi: 15.04.2023.

SİMNİCA, Ekrem, Görüşme Yeri: Prishtine, Görüşme Tarihi: 15.04.2023.

VERBANİ, Musli, Görüşme Yeri: Kaçanik, Görüşme Tarihi: 28.05.2023.

İnternet kaynakları:

ARAP, Erdal, https://www.turkhukuksitesi.com/makale_1214.htm (Erişim tarihi: 25.11.2022)

BRITANNICA

Ansiklopedisi

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/50325/Balkans>

Son erişim tarihi: 02.06.2023.

NATION, R. Craig, War In The Balkans 1991-2002, <https://publications.armywarcollege.edu/pubs/1435.pdf>, 2003, (Erişim tarihi: 03.07.2023)

TERNAVA, Naim “Dhunimi i grave shqiptare gjatë luftës së fundit në Kosovë – pozita e tyre në familje dhe shoqëri” Erişim tarihi: 12.03.2023
<https://bislame.net/dhunimi-i-grave-shqiptare-gjate-luftes-se-fundit-ne-kosove-pozita-e-tyre-ne-familje-dhe-shoqeri/>

TERNAVA,

Naim

“Personale”

2021

https://www.youtube.com/watch?v=SSUOrOhrIEE&ab_channel=RTVDukagjini

“FILM DOKUMENTAR: Medreseja Alaaddin shtëpi e Zotit dhe e kombit” (“Medreseja Alaaddin shtëpi e Zotit dhe e kombit (Allah ve Millet Evi Alaaddin Medresesi” Adlı Belgesel Film) <https://www.youtube.com/watch?v=WX6siZmCcQE>

Pür, İlyas, "Depremzedelere yönelik dini ve manevi danışmanlık uygulamaları." Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (2023), (erişim 05.07.2023).

SULAJ, Agim, Anadolu Ajansı, 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kosova-savasinin-donum-noktasi-recak-katliami/2787985#:~:text=45%20Kosoval%C4%B1%20Arnavut%2C%20%C5%9Etimle%20Belediyesine,yak%C4%B1n%20mesafeden%20kur%C5%9Funa%20dizilerek%20%C3%B6ld%C3%BCr%C3%BCld%C3%BC>.

KUR'ÂN-I KERÎM MEÂLİ, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Nisâ 4/101,102,103. <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/nisa-suresi-4/ayet-101/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>

KAVAZOVIĆ, Husein, “İslamska Zajednica u Bosni i Hercegovini”, 2015 <https://www.islamskazajednica.ba/index.php/fetve-i-rezolucije/26102-fetva-o-srebrenici> (Erişim Tarihi: 01.07.2023)

KUR'ÂN-I KERÎM MEÂLİ, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Bakara 2/190,191,192,193. <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/bakara-suresi-2/ayet-191/kuran-yolu-meali-5>

ÖZEL, Ahmet, “*Esir*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/esir>, (Erişim Tarihi: 18.07.2023)

KUR'ÂN-I KERÎM MEÂLİ, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Mâide 5/32. <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/maide-suresi-5/ayet-32/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>

KULTPLUS, “*21 vjet nga rënia heroike e familjes Jashari*”, 2019 <https://www.kultplus.com/trashegimia/21-vjet-nga-renia-heroike-e-familjes-jashari/> (erişim tarihi 10.07.2023)

SULAJ, Agim, “*Kosova Savaşı'nın dönüm noktası: Reçak Katliamı*”, 2023
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kosova-savasinin-donum-noktasi-recak-katliami/2787985#:~:text=45%20Kosoval%C4%B1%20Arnavut%2C%20%C5%9Etimle%20Belediyesine,yak%C4%B1n%20mesafeden%20kur%C5%9Funa%20dizilerek%20%C3%B6ld%C3%BCr%C3%BCld%C3%BC>. (erişim tarihi 10.07.2023)

TERNAVA, Naim, “*Dhunimi i grave shqiptare gjatë luftës së fundit në Kosovë – pozita e tyre në familje dhe shoqëri*” 2016 bkz. <https://bislame.net/dhunimi-i-grave-shqiptare-gjate-luftes-se-fundit-ne-kosove-pozita-e-tyre-ne-familje-dhe-shoqeri/>

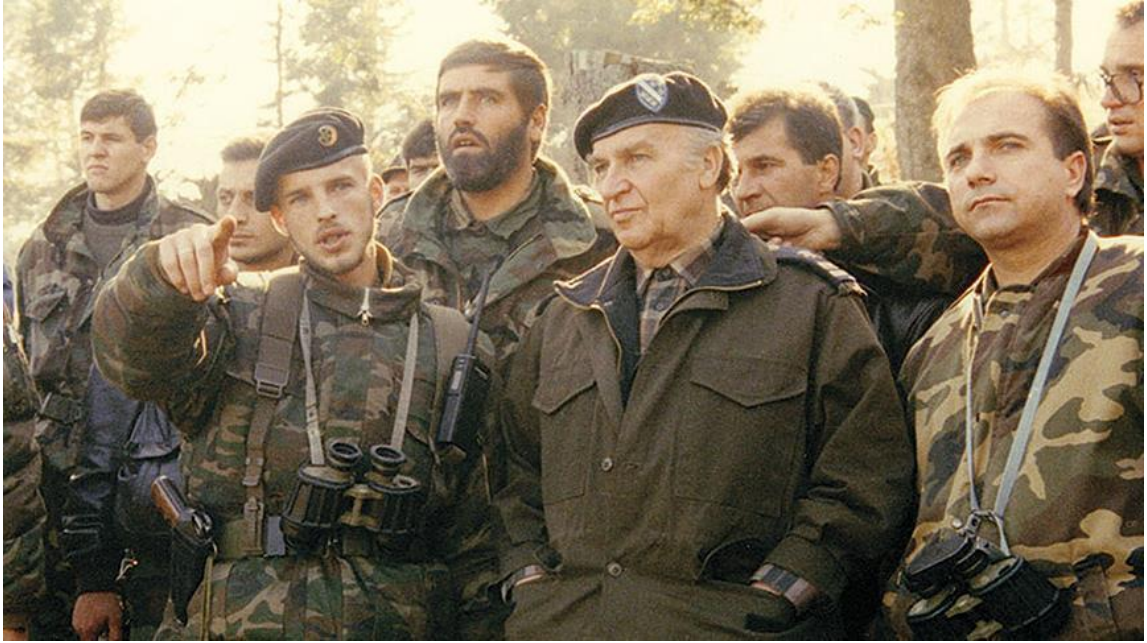
BERKOLLI, Liridona “Iram”, <https://iramcenter.org/iranin-bosna-hersekteki-kulturel-varligi-518>

EKLER

Savaşa dair bazı görsellerin paylaşılması uygun görülmüştür.

Bosna Savaşı:

“Bilge Kral” Aliya İzzetbegoviç

“Memorial Center Srebrenica” görselleri:

ELIMOVIĆ AVDO 1938 SELIMOVIĆ
DŽEVAĐ 1968 SELIMOVIĆ
MUNIB 1973 SELIMOVIĆ ELVIĆ 1975
MIRMEDALJA BEGO 1980
MEHMEDALJA 1988 SEJIDINOVIĆ
IDRIZ 1987 SEJIDINOVIĆ
MIRSAĐ 1973 SEJIDINOVIĆ
SEJIDINOVIĆ
MIRSAĐ 1967 SEJIDINOVIĆ
NEZIR
SEJIDINOVIĆ
SABIT 1979 SEJIDINOVIĆ
SEJIDALJA
SALKIĆ
MENSUR 1970 SALKIĆ
MEŠAN 1937 SALKIĆ
MEVLJODIN 1971 SALKIĆ
MIRSAĞ
MIRZA 1978 SALKIĆ
MIRZET 1971 SALKIĆ
MUHAMED 1968 SALKIĆ
MURHAREM
MUNIB 1960 SALKIĆ
MUNIB 1979 SALKIĆ

Kosova Savaşı:

“UÇK” Askerleri Bayram kutlaması, pastanın üzerinde ‘Bayramınız Kutlu Olsun’ anlamına gelen ‘Urime Bajramin Uçk’ yazısı.

Kosova Reçak Katliamı görselleri:

